

C/ A NEMBELI ÖNMEGVALÓSÍTÁS MARXIZMUSA

I. TÁRSADALMI TÖRVÉNY VAGY NEMBELI INDIVIDUUM: AZ ESZMÉLET

VITÁJA

"egy vers az egész élet"

József Attila

Ha egészen általánosan akarnánk az Eszmélet lényegét megadni, világ-versnek és válság-versnek nevezhetnénk. Az első meghatározó alatt azt érteném, amit Pór Péter "ontologikus verstípus"-nak /1975. 74./ nevezett, vagyis olyan gondolati vers, amely a világ egészére, valahogy a lét teljességére próbál magyarázatot találni. Másrészt versünk válságot, illetve a válság megoldását /Várad, 1975. 84./ megjelenítő mű, tehát a dolgot eddigi logikájába helyezve: túllép egy valamilyen szempontból időszerűtlenné vált lét-koncepción és megteremt egy új világképet.

Az interpretáció közben természetesen felhasználtuk mindazokat az - egyre szaporodó számú - írásokat, amelyek versünkkel foglalkoznak. Megközelítésünk sajátossága következtében azonban elsősorban Szabolcsi Miklós /1968/ könyvére támaszkodtunk. Elfogadtuk ugyanis azt, hogy "József Attila költészete mögött, úgy tetszik, a képzeteknek, a fogalmaknak és a konstrukció elveinek /.../ zárt rendszere áll" /Pór, 1975.73./. Vagyis, hogy egy vers interpretációjához - József Attilánál különösen - szükséges a költő világkép feltárása, annak a művek sorában megjelenő eszmerendszernek a bemutatása, amely totalitásba rendezi a lírai alkotást. Ilyen értelemben talán Szabolcsi Miklós elemzése volt az egyetlen, mely következtében a művön túli /de nem kívüli/ világképi háttérből végzte el a vers értelmezését. További technikai problémánk, hogy a különböző interpretációk idézése, összevetése szét-

feszítené dolgozatunk keretét, így ezt kizárólag közvetlen átvételkor jelezzük. Valószínűnek látszik az is, hogy - jelentős alkotásról lévén szó - a mű értelmezése több szinten lehetséges. Most kizárólag a dolgozat logikájából következő világképi aspektusra, itt is elsősorban az egyén-társadalom viszony szempontjából megfogalmazódó létértelmezésre figyelünk.

Szántó Judit írja, hogy "Eszmélet című versét Attila 1933-ban kezdte meg. A nyolcadik és a kilencedik szakaszt Etusnál írta Hódmezővásárhelyen, amikor először elváltunk" /1972, 13.o./. Ez a nyolc-tíz hónap költőnk életében sok szempontból sorsforduló volt. Ekkorra esik első válási kísérlete Judittól, ekkor távolodik, majd 1934 őszére válik végleg el a kommunista párttól /Szabolcsi, 1973. 59./, ugyanezen év nyarán folyik az emlékezetes Szovjet Írók I.Kongresszusa. Tágabb környezetében ekkoriban válik nyilvánvalóvá, hogy nem várható a német fasizmus közeli bukása /vö.: Fejtő, é.n./, Végül - talán nem felesleges említeni - ebben az időben ismerkedik meg a fiatal Marx írásaival, köztük a Gazdasági-filozófiai kéziratok-kal /vö.: József Attila ÖM.III.45o. és József Attila LEV.300./.

Majd minden elemzője kifejtette, hogy az Eszmélet még a többi jelentős József Attila vershez képest is valahogy különös, kiugró alkotás. Ezt támasztja alá a költő véleménye is: "valóban szép vers s bizony másfajta versek úgy viszonylanak hozzá, mint Feuerbach primitív tézisei Marxéhoz" /Németh Andor nyomán idézi: Szabolcsi, 1968.15./. Különös helyet kap a Medvetánc-ban is: a /Versek 1933-34-ből/ című fejezet utolsó versei között foglal helyet, kihagyva abból a verscsoportból, amely a már vizsgált gondolati verseket /Téli éjszaka, Haszon, Elégia, Óda, Falu/ fogja össze.

1. Lét és semmi: A tárgyiasság születése

Földtől eloldja az eget
a hajnal, s tiszta, lágy szavára
a bogarak, a gyerekek
kipörögnek a napvilágra;
a levegőben semmi pára,
a csillogó könnyűség lebeg!
Az éjjel rászálltak a fákra,
mint kis lepkék, a levelek.

Az első szakasz egészének közlése a világ születése. Az össze-
olvadt, sötét földből és égből létrejön a megkülönböztetett dol-
gok világa a szétvált objektivitások egymás mellett létező rend-
je. Az "eloldódás" a teremtődés, a megszületés, a "levés" saját-
os pillanata: az amikor a lét és a semmi érintkezik, az éjsza-
ka, a semmi egyszerre valamivé válik, minőséget kap. A lét mint
"valami" mint létező jelenik meg, s mindez a "hajnal" tette a
tavasz évszakában. A napszak és évszak szimbolikus jelentését
figyelembe véve mondhatjuk, hogy az Eszmélet első szakasza a
Téli éjszaka ellenvilágát mutatja. Ott a tél és az éjszaka az
emberi és tárgyi lét teljes megfosztottságát jelentette. Most a
tavasz és a hajnal pozitív, sőt valami dinamikusan értékes, hiszen
mindkét idő-szimbólum ígéret, képi síkon a nappalra és a nyárra,
értelmében pedig a kiteljesedett pozitivitásra.

Az első négy sorban ábrázolt genezis határozatlan, bodog
szétszóródás a világban, valójában a teremtés mitikus öröme.
Gondolata ott kísért József Attila természet-verseiben /vö.: A
Falu elemzését: "Smaragd Buddha-szobrok harmatos / gyeppen a
békák."/ . A névelő nélküli kezdő szó a meghatározatlanság és
általánosság szintjére emeli a történetet, így a melegre kivitt
gyerekek és a megjelenő bogarak /vö.: "Iramlanak a bogarak" -
Május/, a teremtődő világ lakói mind a hajnal által meghatá-
rozott mitosz részévé válnak.

A szakasz második fele a teremtés keretét mutatja be,

a világ valóságos terét, statikus, objektív határait. A VAN képe az utolsó két sorban konkrét tárgyi környezetbe helyeződik, a tér valósággal telik meg, oszlik a mítosz, berendeződött a lét. Az utolsó két sor mult ideje kiterjeszti a teremtet: a levelek /a tavasz/ már a semmi világában létrejött, a dolgok realitása tulmegy az érzékek realitásán. A tárgyak megtartják tiszta minőségüket, de a sötét semmiből a tiszta létezésbe lépnek át. Mintha a hegeli logika első fejezetének gondolatai térnének vissza. Másrészt bizonyos értelemben itt is a szokásos környezethez, konkrétumhoz nyuló versindításról van szó. Nagy különbség azonban, hogy hiányzik a költő személyessége, egyáltalán nincs ember /hiszen a gyermek a hajnal passzív tárgya/. Kizárólag a magánvaló, a "valóság" rögzítése történik. A szakasz egyik változatban adott címe a "Hajnal" is ezt a mitikus teremtet szimbólumot hangsúlyozza.

2. Az ember születése

Kék, piros, sárga, összekent
képeket láttam álmaimban
és úgy éreztem, ez a rend -
egy szálló porszem el nem hibbant.
Most homályként száll tagjaimban
álmom s a vas világ a rend.
Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj - egy nap süt idebent.

A második szakaszban viszont éppen az előzőből hiányolt költői személyiség jelenik meg. A "világ-jelenség" a VAN ellentétéként a VAGYOK, a kint objektivitásával szemben a bent szubjektív világa ábrázolódik. A külvilág harmonikus-egységes jellegével szemben itt a diszharmónia jellemző. Valójában ugyanarról van szó mint az első szakaszban: a geneziszről. Ott a világ született meg az éjszakából, itt az ember ébred fel álmaiból. A valóság éj-nappal párja az emberi álom-ébrenlét kettőssel analóg. Döntően új, és ellentétes az előzővel, hogy a személyes

lét nappala nem értékes, sőt inkább egyértelműen értéktelen a létrejötte előtti állapotához képest.

A szakasz három részre bontható: az első négy sor a múlté, az álmóról megmaradt emlékeké, az 5-6. az ébrenlété, az utolsó kettő pedig összefoglaló, általános tartalmu. Az ébredés előtti és utáni szubjektív létformák olyan mértékben ellentmondásosak, hogy kétféle rendet képviselnek. A múlté, az álmó színes, laza szövetű, de mégis tökéletes. Valójában ez a bizonyítéka rend voltának, hiszen mindennek van benne helye. Az emberi személyiségből származik, a saját álomból létrehozott világ,

Az ébrenlét rendje ezzel szemben egyszínű, szürkés-feke-te, kemény "vas-világ". Külső, domináns és érték rontó, mert az előbbi teljes értékű rendet szinte visszakényszeríti forrásába, az emberbe és bebizonyítja irreálisát. A tárgyiasult külső éppen valóságossága miatt megszünteti a szubjektum vágyait, intencióit és önmagát minősíti a renddé. A magánvaló boldog szemlegességével szemben az ember már önmagában is az elidegenedett világ elemeként definiált, kikerülhetetlen számára a tárgyiasba illeszkedés, önmegvalósítása lehetetlen.

Ezt az ellentmondásosságot fogja össze az utolsó két sor, a költő személyes létének legáltalánosabb meghatározását adva. A metaforák ellentmondás-paradigmái első szinten a következő módon rendszerezhetők: nappal-hold illetve éjjel-nap. A párok első eleme a külvilág állapotára utal, a metaforikus időszakot jelöli. A második elem a belső világ tevékenységének jellegét adja meg. Ugy értelmezhető, hogy éjjel, az ébredés előtt, a kényszerítő tárgyias világ uralomra jutása előtt /negatív nappal/ a belső világ életszerű, dus, színes /nap süt/. Sápadtá, homályossá, szintelenné /a hold fényével megvilágítottá/ válik azonban ak-

kor, ha kint világos lesz, ha a világban uralkodóvá válik a szubjektivitás ellen létező objektív /a nappal/.

A megfogalmazás paradoxona az ember paradox helyzetét jelzi. Ugyanez a motivum jelenik meg később a Ha a hold süt-ben:

Ha a hold süt, a néma, siron tuli fény,
álmomba, kinyílnak a termek.

/.../

Mire ébredek, ég a nap, olvad a jég...

A kinti éjszaka idején jelent meg az emberi, az igazi belső tartalom, mely ellentétben van a normális, mindennapi világgal.

Még állításként, programként jelenik meg az, ami a Karóval jöttél-ben már megválaszolatlan kérdés /"Mért nem éjszaka álmodtál?"/.

Az Eszmélet költője még programszerűen vállalja a szembeállást a világgal, a paradox másság személyes létében adott.

Az első szakaszban megfogalmazott ember nélküli valóság és a most leírt emberi valóság genezise és léte így lényegében ellentmondásos. A VAN mitikus pozitivitásával szemben a VAGYOK nem hordoz magánvaló boldogságot, hanem feloldhatatlan ellentmondást rejt. A két lét-állapot ellentmondásos dinamikája viszi tovább a gondolatot, immár /a III. szakaszban/ a folyamatra koncentrálna.

3. Az én és a társadalom

Sovány vagyok, csak kenyeret
eszem néha, e léha, locska
lelkek közt ingyen keresek
bizonyosabbat, mint a kocka.
Nem dörgölődzik sült lapocka
számhoz s szívemhez kisgyerek
ügyeskedhet, nem fog a macska
egyszerre kint s bent egeret.

A harmadik szakasz folyamatszerűsége pedig abból ered, azért szintézise az előző kettőnek, mert a különválasztott jelenségek helyett viszonyt, az egyén és a valóságos dolgok viszonyát ábrázolja. Így, az ember-ember és az ember-tárgy kapcsolaton keresztül jut el a társadalom képéhez.

A szakasz szerkezete hasonlít az előzőhöz. Megtaláljuk a helyzet kettős analizisét, majd az utolsó két sorban megismételve általánosított összefoglalásukat, a szintézist is. Az analitikus rész előtt József Attila jellemző indító módszerével találkozunk: rövid, objektív kijelentés a teljes éppigylét konkrétságában: "Sovány vagyok". Ezután következik az én viszonya a dolgokhoz, javakhoz /mit eszem, mit keresek/. Az 5. és 6. sorban a dolgok válaszolnak, viszonyulnak a költőhöz, az emberhez /itt már ő a passzív, a javak a cselekvők/. A szintézist kimondó két utolsó sor lényegében az első objektív kijelentéshez köthető, némileg fordított logikával. A soványság, megfosztottság, ez a "tárgy"-ból kibomló jelentős emberi tartalom az utolsó két sorban leírt helyzetnek a következménye.

Az én és a dolgok viszonyában két világképi szempontból fontos "eseményt" kell elkülöníteni, az "eszem" és a "keresek" jelentésének kibontásával. Az elsőben az én magához vesz valamilyen dolgot, a másodikban már előzetes aktivitást fejt ki a "bizonyosság" elsajátítása érdekében. Személyes ittlétét pusztán fenntartja, csak kenyeret az életre utaló szimbolikusan is értelmezhető étket fogyaszt. Ezzel szükségleteiből csupán létszükségleteit elégíti ki, nem vész el a mindennapi élet elidegenedett világában, lehetőség nyílik egy másik, sokkal emberhez méltóbb "keresés"-re. /A három szükséglettípus: Heller, 1974./. Célja a bizonyosság megtalálása, amely tulmegy az egyes partikuláris kisemberi lét határain. Ilyen értelemben ellentétezett a "léha" - tehát a tevékenységében felszinen maradó - és a "locska" - vagyis ismereteiben, kommunikációs tevékenységében felszines - "lelkekkel". Költői telitalálat a "keresek" szó. Párhuzamosan jelenti egyrészt a költő lényegét, bizonyosságot kereső, kutató tevékenységét, másrészt az

"ingyen" szóval kiegészítve tagadott formában tartalmazza a "bizonytalanságért" pénzt kereső mindennapi ember áruviszonyon belül rekedt létét. A költő tagadja az áruviszonyt és önmagából, az emberből fakadó, az éppigylétben adott külső rend által nem jutalmazott értékeket kutatja. Ez a felszín világánál, a paszta véletlenszerűségek mindennapiságánál, a játékkocka értelemben vehető "kocka" embertől független bizonytalanságához képest az emberi lényeg tükröző bizonyosság. A következő három szakaszban éppen erről a bizonyosságról lesz szó.

Az ötödik és hatodik sor már az ellentétes irányu viszonyt mutatja. A dolgok két típusa ábrázolódik: az objektív javak /lapocka/ és a szubjektív javak /kisgyerek/ képében. A lapocka-száj, illetve a kisgyerek-szív motivumai a mindennapi kellemesség két területének hiányát jelzik: a mindennapi lét minden örömet megtagad az őt meghaladó embertől.

A szakasz általános közlése, legfőbb tartalma az én és a társadalom viszonya. Pontosabban a mindennapiság és az individuum kapcsolatáról hallunk. Az első szakasz a tárgyi világ, a második a személyes lét, a harmadik pedig a kettő szükségszerűen más szinten megfogalmazódó összekapcsolása. Már ez a rendszer is sejteti, hogy egy sajátos filozófiai hatásról, nem átvételről, hanem átirásról van szó. Heidegger Sein und Zeit című művének hatását már többen fölvetették /Bori, 1962, Szabolcsi, 1968, 67. és Németh, 1970. 621-700./, úgy tűnik itt is erről van szó. Heidegger főművének központi problémája a mindennapiság vizsgálata. Ennek kategóriája az individuum elválasztottsága a mindennapi léttől, továbbá a mindennapiság szerkezetében a locska-ság, a "fecsegés". "Fecsegés, kíváncsiság és kétértelműség jellemzi a meglét mindennapi 'meg'-létének módját, a világban-való-lét feltá-

rulkozását" /Heidegger, 1927, 175./. A mindennapiság mint "a dolgokba való bele-nem-menés eredménye" mint a "bizonyosság"-ot mellőző létmód értelmezett. Szintén a mindennapiság jellemzője Heideggernél a dolgok /örömök, másik ember stb./ közelsége /Heidegger, 1927. 102-103./, a közvetlenül a szájhoz dörgölődő lapocka és a szívhez kapcsolódó kisgyerek.

A mindennapiság a valaki /das Man/ világával szemben áll az autentikus létforma, az ittlét, az emberi lényeg /Suki, 1976, 137./. A kettő viszonyának lényegét, azaz összeegyeztethetetlenségüket foglalja össze az utolsó két sor. A jelen létben nincs "ez is, az is" lehetőség, csak "vagy-vagy" típusú választás. Vagy a lényeg a bizonyosság megragadása, az emberi-társadalmi jelen defetiszizáló feltérése és következményeként mindennapi konfliktus a létező világgal, vagy a partikularitás kisszerű élete a lehetőség, annak jutalmával a személyes boldogsággal együtt. A mindennapiság tagadása, költőnk választása azonban már az előző versszak utolsó két sorában megtörtént. A kint kellemessége és a bent értelmes léte közül egyértelműen az utóbbit, az éjjel felkelő napot választja.

4. Az emberi lét lényege

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.

A negyedik rész az eddigi jelenségvilág, "ez van", helyett megkísérli a valóság egészének lényegét megragadni, már címében is jelezve ezt az intenciót /"Világ"/. A társadalmi lét lényege objektív törvények egymást determináló

rendszereként jelenik meg. Az első öt sort már a Magad emésztő vizsgálatakor értelmeztük, de a két előfordulás döntő azonossága mellett lényeges különbségeket is találhatunk. A Magad emésztő hasított fa képét az élő előzi meg, illetve egy olyan folyamat, amely az élő fától indul el, a csupasz ág képén keresztül a halom fáig jut. A személyes szinten pozitív multbeli lehetőségek a jelen determinált rendjében eltűnnek, az ember igaz lényegétől idegen módon tárgyiasult. Az Eszmélet determinizmus képe viszont a holt fából indul el és az élőhöz jut. Az idő folyamatára vetítve mindez úgy értelmezhető, hogy a jelen determinált helyzetéből következik a jövő pozitivitása, a végeredmény a "virág" az emberi szempontból értékes szimbóluma. Az első rész determinizmus koncepciója erős kölcsönhatást feltételez, de a mechanizmus működési köre egy meghatározott terület - képies szinten a halom fa, fogalmi szinten a világ, pontosabban a jelen világ, a most elszigetelt köre, a hegeli dialektika szavával a fennálló, melynek önmagában tulzott szükségyszerűséget adtunk. Ez a VAN lényege, illetve csak jelenbeli lényege.

A 6-8. sor oldja fel a fennálló korlátozottságát, kiterjesztve a determináltságot, a szükségyszerű érvényét a jövőre is. Pontos interpretációja szerintünk a következő: a 6. sor a jelen antagonisztikus jellegét mutatja: ami pozitív /az élő bokor/ létezhet /azaz reális lehetőségként fennáll/ annak még nincs valósága. A 7. sor mindezt jövőre fogalmazza át: ami a jövőben valóság lesz, az egyértelműen pozitív /virág/. A 8. sor pedig azt mondja, hogy ami a jelenben valóság, az a jövőben semmissé válik, Ha azt mondjuk, hogy a valamilyen időben valóság pozitív jelet kap, az értékeesség szintén pozitívat, a lehetőség és az értéktelenség negatívat,

akkor egy érdekes dialektikus triádöt kapunk:

6.sor: /-/- -- /+/-   7.sor: /+/- -- /+/-   8.sor: /+/- -- /-/-

Az összes érték-ellentétezés ki van használva. Fogalmi mondanivalója, hogy van lehetőség, hogy ez a lehetőség a jövőben valóság, és hogy ezzel a jövő valósággal /igazabb valósággal/ szemben a jelen valósága semmissé, nem-létezővé válik. A hegeli dialektika megdöbbentő mélységű megragadása mellett a megjelenített gondolat marxi utak felé mutat. Sőt talán éppen a Történelem és osztálytudat-hoz jutottunk vissza.

Lukács Az eldologiasodás és a proletariátus tudata című részben teljesen ezen a gondolatmeneten halad. Először kifejti, hogy a kontemplatív magatartás a világhoz "közvetlen viszony"-nyal van, azt "kész mivoltában fogadja el", "mind a lét, empirikus-anyagi merevségét, mind a fogalmak logikai merevségét mint valami elkerülhetetlent" /Lukács, 1923.500./ értelmezi. A halom hasított fával jelzett megmerevedett világgal szemben Lukács szerint "történelemből magából kinövő, tehát semmiképpen sem tulnani, mégis magasabb rendű valóságot, az igazi valóságot képviselik /.../ ez a valóság semmiképpen sem azonos az empirikus-tényszerű léttel. Ez a valóság nincs ez a valóság lesz" /Uo.500./. Majd azzal folytatja, hogy ebben a folyamatban a "tárgy igazi lényege derül ki", illetve ez a folyamat csak mint "közvetítés múlt és jövő között" képzelhető el /uo.500-501./. A szükségszerű jelen állapot mellett kaptunk tehát egy szükségszerű történelmi folyamatot, mint a társadalmi valóság lényegét, csak még nem tudjuk hogy mi lehet a folyamat motorja. Az előző három szakasszal szemben itt valami lényegszerűbb ábrázolódt, a fennálló világ milyenségének okai, a megjelenő mindennapi lét alapja fedeződött fel. Mindez a költőtől, az embertől még távol van,

nem az ő léte, pontosabban létének csak sémája, alapja, elvont képe. A következő szakasz már a két végpont összekötése irányába mutat.

5. A társadalom szerkezete

A teherpályaudvaron
ugy lapultam a fa tövéhez,
mint egy darab csönd; szürke gyom
ért számhoz, nyers, különös-édes.

Holtan lestem az őrt, mit érez,
s a hallgatag vagonokon
árnyát, mely ráugrott a fényes,
harmatos szénre konokon.

Ujra az egyénről, magáról a költőről van szó, de az ábrázolt "itt és most" multbeli, szinte életrajzi adatként is meghatározott gyermekkori emlék. A determinált dolgok empirikus merevségének valóságos feloldása a multtal kezdődik. A szakasz első fele megadja a helyzetet, amit a tárgy és az ember tökéletes összeolvadása jellemez. Pontosabban éppen a költő-egén szeretné azt, hogy olyanná váljon mint a természet, "csönd"-dé, halottá, tárgyiassá, hiszen így megmenekülhetne a vele szemben álló társadalmi erőttől /és létrejönne az első szakasz magánvaló tisztasága/. Ezzel a környezetbe olvadó emberrel szemben kiemelkedő /a szó szoros értelmében is, hiszen a gyermek fekszik, az őr áll/ a másik ember, ő az uralkodó szubjektivitás, aki elkülönült az objektumok világától. Idegen valaki az, adott társadalom uralkodó lény, a tulajdonos világ erőszakszervezetének képviselője. Ő a "birás" szimbóluma, aki olymódon szembekerül a léttel /vö. erről Marx elemzését a Gazdasági-filozófiai kéziratok-ban/ a "természetes léttel" amelynek szubjektuma a gyermek. Az "ő" személyében először kap az egyes ember társadalmi-történelmi konkrétságot. Sajátos csere történik: az elbeszélő létállapota, a "holtan" tárgyas, szinte dologszerű, a vele szemben

álló pedig szubjektív /"érez"/, élő. A meghatározott társadalmi-történelmi helyzetet viszi tovább a figyelés másik tárgya, az "árny" is. Az ő árnya, a fény hiánya, a sötét szemben a "fényes, harmatos" szénnel a fennálló rend valóságnak ellentmondó, elidegenedett jellegét közvetíti. A szén a melet, az élet szimbóluma, a munka lényege /A város peremén, Világosítsd föl/ a tulajdonosi világ "konok" uralma alatt áll. Az őrzött tulajdon másik eleme a "hallgatag vagon" is részben mint a "vontat" motívuma, részben mint a csendben felszabadulásra váró tárgy /Külvárosi éj/ képe ismert.

A jelen világának tehát kettősen multbeli konkrét és társadalmi-történelmi ábrázolását kaptuk. Egyrészt megjelenik a társadalmi létet ontikusan megalapozó tárgyi világ állásfoglalása, a természet világa, mely az egyik fajta embert elfogadja a másikat nem, a tárgyak világa, mely pusztán birtokként elidegenedett viszonyban áll az uralkodó pozícióju, felnőtt emberrel. Másrészt mint gyermek, a költő multbeli, konkrét lényként ellentétezett az őrral, az elnyomó rend képviselőjével. A társadalmi lét ilyen lényegszerű szerkezete a versszakban egyedi megvalósulást kapott, egyes tárgyakban, személyekben reprezentálódik, de csak mint állapotszerű antagonizmus, mint a mult és jelen helyzete.

6. A társadalmi antagonizmus

Im itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed: a világ - ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.

Rab vagy, amíg a szived lázad -
ugy szabadulsz, ha kényedül,
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziur települ.

A VI. rész több szálon is tovább viszi a dialektikus folyamatot. Az előző szakasz mult-jelen rendszerével szemben most

jelen-jövő aspektusa válik dominánssá, végzi el a determinált helyzet merevségének oldását. Másrészt az előző szakasz egyes szám első személyű költője helyett jóval bonyolultabb kommunikációs helyzet jelenik meg. A megszólító forma - melynek tegező változata az adott korban a mainál jóval ritkább - minden valószínűség szerint egyfajta elvtársi, mozgalmi megszólítás /vö.: "te délre mégy, te nyugatra, én pedig északra, Elvtárs!"/. Másrészt létrehozza azt az alaphelyzetet, amit A város peremén esetében elemeztünk: a tanító, a dolgok lényegére rámutató próféta szituációját /én mondom neked/nektek, hogy a világban ezt és ezt kell tenni./ Ezzel megszűnik az előző szakasz konkrét egyedisége, és a valóságosan megfogalmazott általánost kapjuk.

Mint Szabolcsi Miklós rámutatott, itt a lét és a tudat marxi dialektikája bontakozik ki. Az 1-2. illetve a 3-4. sor a belső kin és a külső ok ellentmondásrendszerét mutatja be. Először az okozatot, a szinte megfogható, egyes ember által érzett szenvedést jelzi, azt ami a legközvetlenebbül jelenik meg /1.sor/. A 2. sor megadja ennek okát, azaz jelzi közvetettséget. Ismétléskor már részben össze is kapcsolja a kettőt /"sebed a világ"/, ezzel feltárva a lényegszerű összefüggést. A 4. sor újra visszatér a látszat, a valóságos háttérrel rendelkező látszat közvetlenségéhez. A lét lényege összefüggése szubjektív érzésként jelentkezik, de valójában éppen annak a kettősségnek a következménye, amely az előző szakaszban a gyermek és őr szembeállításában már megjelent. A kint és bent, lét és tudat, lényeg és a lényeg látszása dialektikus viszonyrendszere ábrázolódik egy A-B-B-A szerkesztésű ellentmondás sorban. Az 5. sor már összefoglalja

tovább viszi a gondolatot: a közvetlenségben, a pusztá szubjektivitásban ragadt ember képtelen saját létének lényegét megragadni. Rabság és szabadság nem érzelmi-szubjektív döntés kérdése, hanem a valóság kétféle rendjének problémája, s mint ilyen értelmi jellegű, a kint-re vonatkozó. A szabadság principiumát jelzi az utolsó három sor. A rabság még a jelen helyzetét jellemezte, a szabadság már átlépés a jövőbe, de programszerűen és vágyszerűen megadott jövő, mert lázadási formája nem szubjektív, hanem meghatározott tett, méghozzá társadalmi-történelmi szempontból konkrét, a magántulajdonosi rendet megszüntető tett. Az előző szakaszhoz képest fokozott társadalmi általánosság jellemzi a szakasz szubjektumait. Ott még periférikus figurák, a gyermek és a fennálló rend szolgája jelezték a társadalmi kettősséget. Itt a VI.részben a kapitalista rend centrális szubjektumai jelennek meg. Szó szerint kimondva a "háziur", a tőkés, az elnyomó osztály reprezentánsa, illetve a vele antagonisztikus elnyomott osztály, a munkásság képviselője, az akihez a költő beszél, az, aki a "házat rakja".

7. A szükségszerű folyamat elve

Az Eszmélet-et elemző szerzők egyetértenek azzal, hogy a vers a hatodik szakasszal lezárja első részt, és ezután valami új következik. Az "új" világképi sajátosságainak feltárása érdekében kíséreljük meg az I-VI.szakasz által határolt rész belső rendszerének felvázolását. Elemzésünk azt mutatta, hogy egy fejlődési folyamat jutott végpontra. A költő felismeri a társadalmi lét lényegét, az adott társadalmi rend megszüntetésének feladatát és módszerét. A történelmi szükségszerűség által diktált törvény megszabja az egyéni

utat és lehetőséget ad az értelmes életre. Az ígéret, a potenciális szabadság a jövő lehetősége, az új társadalmi rend szükségszerű megvalósulásakor teljesezhet ki. Az egyén számára negatív értelemben megmarad a jelen szenvedése illetve az áldozat lehetősége a majdan születő új rend oltárán. Az egyes ember életének értelme így kívülről definiált, a "nagy törvény" által meghatározott. Az egyén pozitív értelemben ugyanevett részt a történelmi folyamatban, hogy csatlakozik azokhoz, akik a "háziur" nélküli világért" harcolnak. A történelem folyamata - megszüntetve a régi embertelen rendet -, a külső átalakításával átalakítja belső rendünket is. A város peremén gondolatrendszere ismétlődik, ahol ugyanígy megfogalmazódott feltétlen feloldódás a történelmi folyamatban, annak szubjektumában az osztályban, a proletariátusban.

A szakaszok belső rendszere a hegeli-marxi dialektika elveire építkezik:

I.szakasz: A magánvaló lét bemutatása, a minden megalapozó pozitív VAN.

II.szakasz: Az előzővel szemben megjelenik az ember, a VAGYOK az egyéni létezés képében. Innen kezdve az elvont szubjektívól a konkrét objektívig fejlődik. Antagonizmusa még belső, elvontan jelentkező.

III.szakasz: Az előző két állapotszerű leírással szemben már a viszony, a folyamat uralkodik, az én és a közvetlen társadalom kapcsolata jelenik meg. A közvetlen közösség a mindennapiság - az a létforma, amelyről később derül ki eredete: az hogy a kapitalista társadalmi rend tipikus létformája. A szubjektum antagonizmusa már külsővé vált.

Ezzel lezárult az emberi lét bemutatása, annak a helyzetnek a rajza, amely a közvetlenül megragadható szinte érzéki,

evilági döntéseket kíván az egyes embertől. Következik a lényeg megmutatása, a lét mögé hatolás.

IV.szakasz: A lényeg elvont alaprendszer a társas világ determinált szerkezete. Először szinkron formában, majd történeti kibontásban is megadva, ezzel valójában már konkretizálva is a teljes általánosságában merev lényegszerűt.

V.szakasz: A lényeg mint személyes jelenség: én mint a tárgyak jogos tulajdonosa szemben a magántulajdon képviselőjével. A hegeli logika terminológiájában a "dolog" szintje, amelyben egy általános mozzanat /az egzisztencia/ megnyilvánul. A lényeges mozzanat személyes megfogalmazást kap.

VI.szakasz: A lényeg mint valóság, az elnyomott osztály egyéne és az elnyomó osztály egyéne konkrét, ugyanakkor mégis általános értelmű megfogalmazást kap. A valóság a dialektikus folyamat azon fázisa, ahol a jelenség lényegessé válik, és a lényeg megjelenik. A személyes szint teljes mértékben felveszi magába a társadalmi, mint társadalmi, azaz mint osztályegyen tételeződik.

8. A törvény bizonytalansága

Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére -
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a mult szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőzei alól
s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol.

Ebben a szakaszban éppen az előző hat versszak kifejlő alapproblémája, a törvény gondolata folytatódik egészen cimmé emelve. A belső paradigmatisztikus szervezés alapján a szakaszt két négysoros részre lehet osztani: párhuzamos elemük az "én" ismételt cselekvése, a "fölnéztem". A két egység erre a két igére felfűzött eseménysor rendszerébe illesz-

kedik: fölnéztem - valahova néztem - láttam valamit. A megtörténés szituációja - már találkoztunk fele - az "itt és most" helyzet a konkrét egyén éppigylétében. Már az első szó a hangsúlyozott "Én...", mely nyelvileg, nyelvtani szempontból teljesen felesleges. A személyes névmás ilyen ornamentálisan kiugró pozícióba helyezése nem egyedi jelenség József Attilánál /vö.: A Dunánál "Én úgy vagyok..."/. Funkciója az emberi személyiség nem-szubjektív, középponti helyzetbe hozása. Ilyenkor az ember a lét közvetítésének valóságos középpontjává válik, a dolgok az objektív emberi létezésen keresztül kapnak értelmet.

A fölnézés aktusa hierarchizálja a világot. Az "én", a középpont lent van őt elfedi az est, e fölött pedig ott az "egyek fogaskereke", a fent. A három szint más és más funkcióval bír a lét folyamatának megmutatásában. A lent valamiféle egyedi, valószínűleg ez a véletlen dominanciájával jellemezhető szféra, a közép mintegy elfedi ennek lényegszerűségét, amely viszont a fent világában tárható fel. A "szövőszék" és az egyek fogaskereke egyértelműen összetartozó, de azt, hogy a véletlen a lenti világhoz, már nem állítható. Valahogy szervesen összetartozik a kettő, hiszen a törvényszerű éppen a csilló véletlen szálaiból alakítódik ki, véletlen és szükség-szerű dialektikus kapcsolatban áll. Valójában nem is ennek külön szinten történő metvalósulásáról van szó, hanem a lét-folyamat megismerésének lépéseiről, arról, hogy mit tudunk mi emberek a lét törvényeiről. A törvényt illetve a szükség-szerű és a lényegszerű összefüggést véletlenből, jelenségből létrehozó erő a "mult", vagyis a történelem, az emberi lét azon megtörtént eseményei, folyamatai, amelyek alapján meg lehet látni a folyamat lényegét. A IV.szakasz determiná-

náció gondolata tér vissza, csak most a történelmi folyamatra vonatkoztatva. Az ilyen determináltság pozitív, hiszen a szabadság jövőendő szükségszerűségét hirdeti.

Első olvasás után is nyilvánvaló, hogy a szakasz második része ellentétező értelemben kapcsolódik az elsőhöz. Az 5. sor elején szereplő és kötőszó nyugodtan kicserélhető lenne a "de"-re. A fölnézés hármasszintjéből a legalsó megmaradt, az "én" pozíciója változatlan. A középső szint /est/, melynek funkciója az előbb a lényegi törvények eltakarása volt, most az "álmaim gőzei" lesz, a fent pedig újra a törvény, de jelentősen átalakulva. A második föltekintés lényege, hogy az elfedő mozzanat, mely az előbb objektívnak tűnt, most szubjektív, a törvénytörő folyamatot nem csak az rejti, hogy a dolgokban a lényeg nem jelenik meg közvetlenül, hanem hogy a lényeget feltáró szubjektum vágyai irányában eltorzítja. A szubjektív mozzanat pedig egyértelműen negatívnak minősül /"álmaim gőzei"/. A fölnézés aktusának ilyen bírálata juttatja el a megismerés mélyebb, objektívabb szintjéhez, a látáshoz. A megragadott lényegtörő pedig az, hogy nincs abszolút szükségtörő, tökéletesen érvényesülő biztos törvény. Egyszerűen minden törvény alól lehet kivétel, minden folyamat lehet visszatörő, visszaeső, még ha szabály szerint egészen más irányban kellene haladnia. Később még részletesebben szólnunk róla, de most is jeleznénk, hogy e gondolat megtalálható az elméletirő József Attilánál is, abban a problémában, hogy miként lehetséges, hogy a német proletárforradalom remélt előestéjén hatalomra jut Hitler és egy hatalmas ország a fajtisztaságot érzi elsődleges céljának. A szakasz első fele tehát az abszolút szükségtörőséget mutatja be, a második

viszont látszattá minősíti azt, mint a személyes vágy valóságot szebbé alakító bűvész-mutatványát. Csakhogy ezzel elveszett a "csak ami lesz, az a virág" biztonsága, bizonyossága. És ez természetesen rendkívül mély tragédia annak az embernek, aki élete értelmét ebben az abszolút szükségszerűen eljövőnek hitt világba helyezte, s aki mindent, mindennapi boldogságát, a kellemes életet, partikuláris létét áldozta fel érte.

Ezért kell újra feltenni a kérdést, hogy mi az értelme a személyes életnek, a küzdelemnek. Pontosabban mit lehet tenni egy olyan világban, mely nem a progresszív törvény érvényesülése irányában halad? Lehet-e úgy meghaladni a fennálló világot, hogy a jövő távolivá vált potencialitása mellett itt és most is megvalósítható legyen az igazabb valóság? Egyszerűen mi az etikus emberi magatartás egy átmeneti, bizonytalan korban? Egyetlen lehetséges megoldás látszik: olyan emberi létet keresni, amely már a jelenben valóságosan létrehozza a majdan általánossá váló jövőt. A "forradalom katonája" 1934-ben illúzió volt, nem lehetett valóságot, életet formáló szerep. József Attila itt és így döbben rá arra, hogy "korán jött forradalmár"; aki nagyon valószínűen nem fogja megélni az új rend létrejöttét. Tehát hogyan tovább, mi az értelmes emberi élet nemutópikus lehetősége? A vers további szakaszai ennek a nembeli individuumnak lényegét kutatják.

9. A válasz első kísérlete

Fülelt a csend - egyet ütött.
Fölkereshetnéd ifjúságod;
nyirkos cementfalak között
képzelhetsz egy kis szabadságot -
gondoltam. S hát amint fölállok,
a csillagok, a Göncölök
ugy fénylenek fönt, mint a rácsok
a hallgatótag cella fölött.

Az értelmes emberi élet első lehetőségét, kísérletét tartalmazza a nyolcadik szakasz. A törvények általános érvénye megszűnt, kézenfekvő tehát, hogy a lényegét valamilyen közvetlenül, az általános helyett az egyes emberben keressük. A kezdő sor pontos időt ad, éjjel van, teljesen besötétedett a tér, a kép érzéki síkján létrejön a Téli éjszaka világa, ellentétezve a kezdés hajnali képét. A már vizsgált "lehorgonyzás" rögzíti az "eszmélés" dialektikus folyamatában. Az első sor ilyen epikus tárgyteremtő bevezetője a szakasz első egysége. A további rész formai szempontból a mondatok, tartalmi szempontból a két cselekvés /"gondoltam", "fömlálllok"/ által válik ketté. A beszéd-mód újra tegező, csak itt az egyes szám második személy nem a társnak, nem a másik harcosnak szól, hanem szigorúan önmagának. Az önmegszólító szerkezet hangulati, gondolati szempontból is különválasztja a szakaszt az előzőtől és következőtől. A szakasz második fele azonban már kilép a megszólításból, átvált egyes szám első személybe, egy cselekvési kísérlet és az ehhez kapcsolódó személyes állapot leírásába, mintegy válaszolva az előzőekre.

A 2-4.sor a program tartalmát közli, az értelmes élet lehetőségét visszatekintve, ifjúságában próbálja megragadni. Az alapvető érték itt is a szabadság, de teljesen más értelemben mint azt a VI.szakaszban láttuk. Most teljesen a személyes multon és nem a társadalmi jövőn van a hangsúly. Maga az értéksajátítás módja is partikuláris, szükségszerűen egyéni, képzeletben, azaz pusztán szubjektíven történik meg. Sőt még ez is csak a "gondoltam" áttételével közvetített, a szabadság egy elgondolt elképzelés eredménye. A lét és a vágy kibékíthetetlen ellentmondásban van egymással az egyéni sza-

badssággal, egyéni értékekkel /ifjúság/ szemben a lét negativitása a nyirkos cementfal a külváros ismert motivuma, a társadalmi eredetű elidegenedés képe áll.

A kísérlet egész értelme elvész azonban akkor, amikor megpróbálja megvalósítani az elképzelést. A tett /"fömlálllok"/ megszünteti a képzet bensőségét és szükségsszerűen szembekerül a valósággal. A VIII.rész embere egyedül van a világban ugyan-
ugy mint a Reménytelenül hőse: szubjektív egyetlensége képtelen ellensúlyozni az objektív rendet. Képzeletének szülöttei, önmagáért való léte nem igazolódik, sőt valami kozmikus értelmetlenséghez vezet el. A világ egésze, a kozmikus tárgyiasság totalitása erre a magányos szubjektivitásra nehezedik. A Reménytelenül logikájával azonos módon, az előző társadalmi, mondhatnánk "horizontális" értelmetlenség után, a tett "vertikálisan", a lét totalitásában is lehetetlennek minősíti a személyes bensőségbe visszatérés programját. Létrejön a Reménytelenül utolsó szakaszával kapcsolatban már vizsgált pontszerű ember és hatalmas, körülölelő kozmosz viszonyával szombolizált lét. /Vö.: "Komor ég alatt üldögélek..." vagy "Én a széken, az a földön/ és a Föld a Nap alatt..."/. A korábbi szakaszokban még felmért, megvizsgált világ megfoghatatlan, bezártságot hozó totalitássá vált, ezen a szinten nem nyújtott alternatívát.

10. A válasz iránya

Hallottam sirni a vasat,
hallottam az esőt nevetni.
Láttam, hogy a mult meghasadt
s csak képzetet lehet feledni;
s hogy nem tudok mást, mint szeretni,
görnyedve terheim alatt -
minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!

A IX. szakasz újra egyes szám első személyű, azaz tipikus lírai közlés. Az előbb elhatározott visszatérés a múltba most ellentétes tartalommal történik: a befelé fordulás, szubjektív értékteremtés helyett az "én" külső tartalmai, ismeretei, tapasztalatai az utkeresés irányítóihoz. A "láttam" "hallottam" ezt a kifelé irányulást hangsúlyozza, a valóság feltárásának legáltalább intenciójában objektív módját jelzi. Az "eső" és a "vas" a cselekvő tárgyak, a sirás és nevetés a cselekvés paradigmája viszont a múltbeli tevékenység tárgyai. Az utóbbi pár feltehetően az Elégia mintájára értelmezhető /"Igazán csak itt mosolyoghatsz, itt sirhatsz"/, azaz az emberi érzelmek totalitását jelölik. A különös csak az, hogy nem emberekhez, hanem tárgyakhoz kapcsolódnak, átszellemelve a tárgyi világ egészét. Hiszen a "vas" társadalmi az "eső" pedig természeti, összességükben a valóságossá vált, a mindent átítató, szinte az objektív világba tárgyasult emberit szombolizálják. A költői felismerő tett paradigmájának harmadik eleme a "láttam" visszaidézi a felfeslett törvényt, a meghasadt multat, amikor beteljesítetlenül maradt a történelem nagy ígérete. A szétesett világban azonban - ellentétben az előző szakasz értelmével - éppen szubjektív érzéseinket, a "képzetet" lehet feledni, semmi mást, semmi olyat, ami ezen a szinten tulmutat. Ugy tűnik, hogy a 3. és 4. sor ellentétező tartalmu, hogy "bár a mult meghasadt, mégis csak a képzetet lehet feledni, mert..." A "képzet" a szubjektív elképzelés felejtethetővé válásával muló jelenséggé minősül az egyéni érzés világa.

A pozitív lehetőség a következő sorban jelenik meg: a szeretet kötelezettsége. Iránya belülről, az egyénből kifelé mutat, a tiszta, önmagában lévő szubjektivitás meghaladása. Az Eszmélet vázlatában kétszer is ismétlődik a gondolat,

hogy egyszerűen ember voltunkkal adott a szeretet /"Feledni/nem tudsz annyit, hogy ember ne maradj"/.

A hatodik sor a III. szakasz gondolatköréhez kötődik, a nembeli szint értelmessége és a partikuláris lét nyomora közötti ellentmondásra utal. Ott azonban mindez valahogy a helyzetből következett, a szeretet vállalása viszont emberségből következően választott, vállalt. A partikularitás meghaladásának gondolata logikusan jut el az "öntudat" problémájáig, mely az individuum olyan fejlettségi foka, ahol az egyén az egész társadalmi fejlődést sajátjaként ismeri fel. Ez egyrészt "arany" öntudat, vagyis valami olyan, amely az egyén életének legmélyebb értelmét rejti. Másrészt nehéz, mert a jelenleg elérhető nembeli lét vállalása kötelezettség azon kollíziók vállalására is, amelyek az öntudat érvényesítésekor a kortársakkal szemben szükségszerűen jelentkeznek.

Az öntudat követelménye - kimondatlanul - már a VI. szakaszban megjelent, de lényegében más módon. Ott az egyes ember csatlakozik az öntudatot hordozó tethöz, eszméhez, felismeri a társadalom ellentmondását, a tőkés és a kizsákmányolt létét és az elnyomás megszüntetésének módját. Az öntudat mintegy kívülről adott, a döntő nem az egyéni tudat, hanem a lukácsi értelemben vett "osztálytudat." Most vizsgált szakaszunkban önmaga tapasztalatai alapján mintegy magából fejti ki harci eszközét az öntudatot. Ő az öntudatosodott individuum, aki ugyanúgy a történelmileg meghatározott kor hőse, csak valahogy egész létformája, személyisége átalakításával jutott el erre a szintre. A mindennapi világgal szemben még nehezebb a dolga mint a másik típusnak, hiszen mindent saját szellemi-emberi fegyverzetében kell megvívnia, ő hozza létre a

törvényt, nem a törvény őt. /Az individuum két típusáról később még lesz szó./ A megtalált lehetőség tehát pozitív, egyszerűen emberi szempontból nincs más lehetséges út. A partikuláris lét, az egyéni mindennapi élet oldaláról szenvedés a jelenben, boldogság, könnyedség hiánya. A következő szakasz éppen ezt a kettősséget viszi tovább, az a kérdés, hogy milyen legyen és milyen ne legyen a választott életforma.

11. A válasz: A kiteljesedett individuum eszménye

A meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja
s mint talált tárgyat visszaadja
bármikor - ezért őrzi meg,
ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.

A tizedik szakasz - véleményünk szerint - József Attila embereszményét adja meg. A neve: a "meglett ember", a valamivé vált ember, a kiteljesedett felnőtt. A szakasz szerkezete több szempontból is fontos. Először is újra általános, nem önmagáról beszél, és nem is második személyű. Ilyen csak az I. és IV. volt eddig, minden szubjektivitást eltávolító módon, mintegy a jól ismert mérnök-költő vizsgálja a világot. Szerkezete tökéletesen megegyezik egy logikai definíció szerkezetével. Először megtudjuk az általános nem-fogalmat /"Az meglett ember"/, majd ennek megkülönböztető jegyei /"akinek...", "ki..."/. A "milyen legyen" kérdésre tiszta, racionális válasz születik.

Az első megkülönböztető jegy a multra vonatkozik. Az az ember, akinek "szívében nincs se anyja, se apja" az felszabadította magát a partikuláris konvenciók uralma alól, azon sémák, fétisek alól, amelyek a mult hagyományaiként tőle idegen módon rögzültek benne. Emberi létében, eszméletével megszabadult a nevelődése során szimbolikus szüle-

itől örökölt, ráarakódott énjével ellentétes tradícióktól. E képnek fontos előzménye van József Attila költészetében. Szinte szószerint megfogalmazta ezt a Tiszta szívvvel címe és első sora, a "Nincsen apám, se anyám", éppen minden terhes konvenció elutasítását, dacos, kamasz félredobását jelezve / Szabolcsi: 1977, 342./ . A gondolat kezelőorvosának ebben az időben írt levelében is felmerült, de éppen az ellentétes állapotról írva: amikor nem tud felnőttként élni mindig olyan vágy fogja el, hogy minden felnőtt férfi apja, nő pedig anyja legyen. Érdekes, hogy a vázlatokban, személyes jellegű írásokban jelentkező gondolatok időnként teljes ellentétükbe fordítva jelennek meg a kész műben. Itt például határozottan összekapcsolódik a felnőtt-ség és a szeretet, az ember iránti elkötelezettség. Viszont Az Eszmélet ciklus vázlataiból még ezt írja: "Gyermeki vagy / -szól - én már nem tudok szeretni", ami a végső változatban a gyermeki viszony tagadásához /meglettség/ és a "nem tudok mást mint szeretni" vallomására vált.

A második differencia specifica már jóval bonyolultabb, az élet és halál sajátos viszonya jelenik meg benne. Mégpedig úgy, hogy az élet ráadásként, nem pedig az emberi központi jelenségeként kap értelmet. A paradoxon így az, hogy az általában egyértelműen értéknek tartott élet, és az értéktelennek ismert halál fontossági sorrendje fordul meg. A meglett ember számára az élet nem abszolút érték, nem az életért él. Felfedezni az önmagában visszatérő kört, a gondolkodom, hogy gondolkodjak, eszem, hogy egyek, élek, hogy éljek értelmetlenségét. Az élet az egyes ember számára tökéletes véletlenszerűség, pusztán "talált tárgy". A szükségszerű, lényegszerű mozzanat valahol kívül egyediségén túl, a "nem tudok mást mint szeretni" társadalmi irányu elvében rejtőzik. A halál, a megélt élet pecsétje,

egy olyan lezárás, mely véglegesen tisztázza annak értelmes vagy értelmetlen voltát. A második definitív sajátosság tehát az, hogy a meglett ember közvetlen életén, személyes létén tuli értelmet keres önmagának, hiszen tudatában van, hogy élete halálban létezik, de éppen azért lesz arra is képes, hogy partikularitását eszközként használja emberi céljaiban. A gondolat közismert filozófiai koncepcióra utal vissza: Heidegger "Sein zum Tode" eszméjére, ahogy "a halálhoz-mért-létben az ittlét úgy viszonyul önmagához, mint egy megkülönböztetett létképességhez" /Heidegger, 1927. id: Suki, 1976, 141./. Azonban különös módon azt mondhatnánk, hogy marxista halál-koncepcióról van szó, és az egzisztencialista eredet pusztán háttér /még ha fontos is./. Hiszen a halál, amely az élet önmagában való értelmetlenségére figyelmeztet mint abszolút biztos lehetőség éppen arra készíti József Attilát, hogy az élet nembeli értelmét ragadja meg /öntudat, szeretet/, azaz a másra-vonatkoztatott-élet elvét hirdeti. Végülis ez a vers harmadik szabadság fogalma: szabadság önmagunktól, partikularitásba zártságunktól. A meglett ember viszonya halálához a "szorongás" /heideggeri értelmében/. A mindennapi ember egyes dolgoktól való félelme "a létező egyetemességével szemben fejvesztettségévé válik", a szorongás viszont az egyetemesség irányában "sajátos nyugalom", az autentikus ember állandó feszültsége, öntudatosító viszonya a világgal. A meglett ember számára önnön élete is bizonyos távolságban van, ironikus módon, talált tárgyként viszonyul hozzá. Nincs olyan világában amelyhez a félelem viszonyával állna, autentikus személyiség, nembeli individuum.

Ennek az embertípusnak harmadik megkülönböztetett jegyét kapjuk a szakasz utolsó két sorában. Az első multa vonatkozó sajátosság volt /hogyan viszonyuljon az ember a konvenciókhoz/, a második a jelenre és jövőre utalt /hogyan viszonyuljon az ember élete értelméhez és élete végéhez/, ez a harmadik már nem kötődik időhöz, általános jellegű. A meglett ember "nem istene és papja" magának - nem rabja önnön személyiségének, saját egoista lényének, hanem képes egyediségre, egyéni érdekei meghaladására. Nem papja senkinek, vagyis nincs függő viszonyban valamilyen istentől, nem elnyomott, nem meghatározott lény. De nem is istene valakinek, nincs tőle függő, általa meghatározott és elnyomott ember. Nyilvánvaló, hogy az elnyomás és annak elszenvedése egyaránt elidegenítő, személyiségtorzító hatású. /A gondolat más versében is megjelenik, pl. a Már régesrégben: "Gonosz gazdáim nincsenek, nem les^a parancsomra féreg"/. Az utolsó sorokban teljeseedik ki az ember-eszmény, az autonóm önelvű individuum, aki független a világtól, nem vakon követett és nem vakon követő, de nem rabja saját személyiségének, szubjektív vágyainak, partikularitásának sem. Autonómiájának forrása önmaga nembeli tartalmaiban van az elidegenedés leküzdésének személyes lehetőségét reprezentálja.

12. A puszta partikularitás - a negatív válasz

Láttam a boldogságot én,
lány volt, szőke és másfél mázsa.
Az udvar szigorú gyöpén
imbolygott gondor mosolygása.
Ledőlt a puha, langy tócsába,
hunyorogott, rőffent még felém -
ma is látom, mily tétovázva
babrált pihéi közt a fény.

A meglett ember megfogalmazása után a XI. szakasz annak ellentétét, a kisszerű partikularitást mutatja be, amit a sza-

kasz címe egy szóban /"Boldogság"/ is megfogalmaz. A kezdés újra egyes szám első személyű, de nem lírai vallomás, a hangsúlyozott "én" elvált az ábrázolt világtól, csupán felméri azt /"az adott világ varázsainak mérnöke"/, valami külsőt mond el, amelynek ő a szemlélője. Ezt a viszonyt pontosan jelzi a már interpretált "láttam" /felmértem, megértettem/ kapcsolat a tárgyhoz, a boldogsághoz. Mindez a meglett ember felsőbbrendű világának szemszögéből történik, erősen ironikus hangnemben.

A szakasz két részre osztható, ismétli az előző definíciós szerkezetét. Az első sor fogalmi szinten jelzi a látottat, a többi hét pedig megadja a fogalom meghatározásait, képi szinten részletezi a boldogságot. A "Láttam..." kiemelt kezdő helyén így kettős jelentésű - felismertem, átgondoltam a boldogság fogalmát, illetve szemtanuja voltam a disznó képének. Ilyen értelenben ez a szakasz mint megvalósuló áll szemben a megvalósítandó előzővel, amely mint létszervező elv, de nem mint tapasztalt példa jelentkezik, azaz SOLLEN volt a most bemutatásra kerülő SEIN-nel szemben.

A disznó képe József Attila képteremtő fantáziájának egyik kitűnő teljesítménye. Az áttételes metaforikus jelentés közvetlenül sarjad ki az ábrázolt tárgyiasságból. A képpel megjelenített boldogság a "bornirt beteljesedés" /Heller, 1970. 331./ karikaturája. Egy olyan élet, mely az ól és a vályu korlátai között állandó, visszataszító kellemességben folyik. Jellemző paradoxon, hogy a kellemes lét folytonos, külső biztosítása nem céltalan, sőt az ilyen életet élő végső tragédiája, hogy szükségszerűen tragikus, megakadályozhatatlan pusztulással jár: a disznót azért hizlalják, hogy levágják.

Tulajdonságai: sérülékeny /"lágý"/, túl világos, túl nehézkes lény. Ott van, nem tart semerre sem, pusztán "imbolygás", valami látszólagos, sehova se haladó mozgás jellemzi. Háttére az "udvar szigorú gyöpe", önmön puhaságával szemben kemény, határozott külvilág. Saját világa rendkívül korlátozott területű, a tócsa karimájával határolt, azzal ami azonos az ő természetével /"puha, langy"/. Önmaga és saját világa között a leghalványabb konfliktus sem fedezhető fel, ezért az ilyen lét lényege a passzivitás, a 6.sor "még"-je után már csak a külvilág, a "főny" marad cselekvő.

A meglett ember ellentéte a bornirt, nem tudatosított lét. Olyan, amely zárt körén belül létező passzív partikularitás. Persze az ilyen kisszerű lét sem marad érintetlen, minden pillanatban betörhet életébe a hatalmas, ismeretlen ellenséges nagyvilág. Állapotszerű lét, mely korlátozott, kisszerű önmagában próbál olyan életet élni, amely lemond minden igazi emberi értelemről, az emberi öntudatról, korlátozott vegetálásában állati szintre csuszik vissza: "Enni, inni, nemzeni stb. ugyan szintén emberi funkciók. De abban az elvonatkoztatásban, amely ezeket az emberi tevékenység egyéb körétől elválasztja és végső, egyedüli célokká teszi, állatiak" /Marx, 1970. 48./. A Gazdasági-filozófiai kéziratok idézése nem véletlen. Véleményünk szerint a vers második felében kifejtett gondolatok alapvető meghatározója ez a könyv. A meglett ember valójában nem más mint a nembeli lény képe, az "önmagáért-valóan-léttel-bíró lény", a történelmét önmagából termelő individuum. "A halál a nem rideg győzelmének látszik a meghatározott egyén felett és ellentmondani látszik egységüknek, /mármint a nem és egyén egységének - B.A./

de a meghatározott egyén csak egy meghatározott nembeli lény, s mint ilyen haladó" /Marx, uo. 71./ halála tehát mint egy nem egyedi tagjának zártsága, mint nembeli tevékenységének vége adott. Az ember és halál összefüggése nem az egyed és társadalom viszonyában értelmezendő, mint ezt tette József Attila is az előző szakaszban.

Ezzel a szakasszal lényegében lezárult az Eszmélet szellemi odüsszeiája. Megfogalmazódott - önmagában és ellentétében - az embereszmény, az értelmes élet lehetőségének képe. Az autonóm lény önmagából bontja ki emberségét, de nem reked meg saját lényében, hanem túllép egyediségén, értelmet adva életének, eljut személyiségének magáértvalóságához, a nembeli öntudat fokára. A vers első része a kinti törvényekből próbálta kibontani a kor nembeli emberét, a most vizsgált második rész viszont éppen emberi lényegéből, dinamizából érti meg azt a történelmileg meghatározott létformát, amely az öntudatosodott élet sajátossága. Lényeges, hogy az Eszmélet második része egyértelmű /már jelzett és később még kifejtendő/ párhuzamot mutat a Gazdasági-filozófiai kéziratok antropológiájával, és néhány ponton ellentétezi a vers első részének inkább a Történelem és osztálytudat felé hajló világképét. Az előbbi a valóságos, tevékeny emberből jut el a nembeli lényeg fogalmához, az utóbbi központjában a törvényszerű társadalmi változás programjával e törvény messiásait, képviselőit várja. Utolsó fejezetünkben kísérletet teszünk e kettősség kiterjesztésére, költőnk marxista világképe fejlődésének megrajzolására.

A vers utolsó szakasza ennek a filozófikus mélységű világfelmérésnek a visszavitele a költői énbe. Így az

Eszmélet is katartikus strófával zárul, de itt még fokozottabb a jelentősége mint a többi nagy versben.

13. Az Eszmélet "mellékdala"

Ujra visszatér egy korábbi /a VII./ szakaszban alkalmazott szerkesztési elv. A pontos interpretáció szempontjából döntő jelentés-szervezés a következő logikát követi: Az első négy és utolsó négy sor kettőse önmagában is felezett, majd az első fél második része, illetve a második első fele újra felezett. A szakasz - jellemző módon - a konkrét hely, az egyes ember éppigyléte, az "itt és most" megadásával kezdődik. Az eszmélés új szakasza, elválasztott része kezdődik tehát. Az én helyzete után a valóságos környezetet mutatja be, szinte epikus eszközökkel, e teremtetett természet képével. De már ebben a tökéletesen reális képben is megindul az elvonatkoztatás, a "jön-megy" majd még erőteljesebben az "el-elnezem" ismétlődő szerkezetek lelassítják a mindennapi világ ütemét. A gyorsan változó empirikus valóság, amely a maga közvetlenségében puszta jelenség, így meg tudja mutatni mögöttes tartalmát, közvetítetté válik, megragadható a benne objektivált lényeg, a dolgok állandóbb, nyugodtabb alapja. Az 1. és 2. sor egy egészet ad, én, a személy és a környezet egységében. A beszédmód egyes szám első személyű, én-központu, tipikusan lírai jellegű. A 3. és 4. sor ugyan még mindig konkrét marad, de már erősen metaforizálódik. A táj egynemű, sötét háttér, ebben jelenik meg a rohanó vonat, illetve annak ablakai. Az igei metaforákban kétféle mozgás fedezhető fel: egy gyors, iránnyal bíró, és egy jóval lassabb, inkább állandóságot jelölő /száll - lengedező/. A vonat képe metonimikusan leszűkül /csak ablakaival jelzett/

így új paradigmátikus ellentét domborodik ki: a sötét és világos kontrasztja.

A szakasz második fele az eddig konkrét-egyes helyett az elvont-általánost ábrázolja. Mindez nem éles elhatárolással történik, hanem egy hasonlat keretében mintegy az objektumból, a létből magából nő ki. Áthelyeződés történik csupán: ugyanazon lét jelenségéből annak lényegébe. A "lengedező szöszsötét"-ből "örök éj" lesz, a "fényes ablakok"-ból pedig a "kivilágított nappalok". Létezik tehát egyfajta folytonosság egy időben nem korlátozott állandóság, és valami pontszerűségekből összetevődő sokaság. Az emberi lét kontinuitásának és diszkontinuitásának dialektikáját ismerte fel a költő: a folyamatos "örök éj" az egynemű, lényegszerű, ebbe ágyazódik az egyes ember élete. A tárgyi összesség, az emberi lényeg, mindaz, ami az egyes egyén háttérét, létalapját adja.

Az utolsó két sor mintegy transzcendálja a költő személyét a fenti viszonyrendszerbe. Ujból és kétszer is találkozunk az egyes szám első személyű személyes névmással, az "én" kiemelésével. A költő áll "minden fülke-fényben", a folyamatosan elfutó nappalokban ő mint állandóság, mint lényegszerű vesz részt. Helyzete ellentmondó teljesség, mert minden pontszerűben ott van, mégis állandó, sőt kifele, az "örök éjre" tekint, azzal van kapcsolatban. Bizonyos mértékben visszatér a halál gondolat, a halálban, a folyamatban való feloldódásban kiteljesedő létérzése is /vö.: az előbbi Marx idézettel/. Tevékenysége a "könyöklök és hallgatok" folytonos, határozott rögzítés. Eltűnt a közvetlen látvány "itt és most"-ja, nincs mozgás, nincs beszéd - csak a világot megmérő individuum, a sötét, folytonos lényegzet feltáró csend marad.

Az utolsó szakasz az értelmes élet általános érvényű megfogalmazását köti össze saját egyszerűségével, önmagában, konkrétan megvalósítva a meglett ember eszményét. A költői feladat az "el-elnézem" tette /vö.: "nézi, csak nézi" A város peremén-ben; a "mérem a téli éjszakát" a Téli éjszaká-ban, a "Virrasztok" a Falu-ban/. A környezet, a világ így mintegy a személyiség belső igényeinek eredményeként elveszti kin jellegét, az ember viszonya világához a felsőbbrendű, felmérő, racionális higgadság.

14. A nembeli-individuum világa

A vers második része az egyes ember értelmes életének lehetőségét belülről, az ember-világ viszony emberi lényegéből definiálja. Mint megismerő, felismerő lény kapcsolódik az általános törvényhez, mely így az öntudattal rendelkező embernek tárgya, meghatározottja és nem meghatározója. Az egyes embert beolvasztó törvényszerűség gondolatával szemben a "felismerő-alakító ember" a marxi történelem-koncepció tökéletes megvalósulása, "Az emberek maguk csinálják történelmüket, de készen talált feltételek között" elvének érvényesülése. A potenciálisan lehetséges, felismert perspektíva mellett így a jelen elidegenedett társadalmat is meg lehet haladni annak bornirt boldogságával szemben jutalmazóbb, teljesebb életet lehet élni. A van tehát mindig ad lehetőséget arra, hogy az ember kifejtse önnön individualitását, ha másként nem, a fennálló tagadásával. Az egyes ember számára - József Attila gondolatai szerint - döntőnek önmaga nembeli embersége kell legyen. Az, hogy egy bizonyos közösség /osztály, haza, emberiség/ keretén belül akarja öntudatos létét megvalósítani, ezt alkotó módon kapcsolja össze a felismert szükségszerűséggel, mely így a nembeli

individuum tevékenységének tárgya. Jellemző adalék e gondolatra József Attila ismert Wolker fordítása, illetve az eredeti átalakítása:

Eredeti: "A munkás halandó / a munka él...

Fordítás: "A munkás halhatatlan /a munka él...

Humánus és marxista emberkép ez, a forradalmi dogmatizmus teljes kiküszöbölésével. A vers első hat szakasza éppen ebben, ennek a felismerésnek a hiányában tér el a vers második felétől, a forradalmi cél felszívta a forradalmat megvalósító egyéniséget.

Az Eszmélet második része - bár kevésbé egyértelműen - de ugyanazt a dialektikus utat járja be mint az első. A VII. átkötő szakasz után következik a legközvetlenebb lét szintjén egy kísérlet, sikertelensége után kibontja a szeretet és öntudat fogalmát, amely már a nembeli individuum megfogalmazását /X./, a lényeg megadását vezeti be /IX./. Ezzel szemben ábrázolja a teljes lényeg-nélküliséget /XI./, majd végül a lényegszerű emberi lét személyes megvalósítását, az elvont lényeg konkrét képét adja /XII./.

Az Eszmélet az egyéni és társadalmi lét egységében megnyilvánuló emberi lényeg egyéni és közösségi felismerésének verse. Az egyéni oldalt Szántó Judit idézi: "Amikor Rapoporttal való analizise megszűnt, úgy érezte Attila mintha oszlana a homály, amely gyermekkorához kötötte, oldódna és felnőttté válna. Mintha gránitba vésett gondolatokat köznélnek, olyanok ezek a sorok. Szinte keringenek, mint a csillagok, a földtől elszakadva, csak eszméletemmel tapintom e dolgokat. Eszmélek... hallottam Attilától" /Szántó, 1972.13./. Ennek az öntudatosulási folyamatnak közösségi megfogalmazása

a Szerkesztői üzenet-ben található: "Célunk az a társadalmi és államforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése megvitatása, az egymásra utaltság eszmélete érvényesül" /Üll. III.186./

Az Eszmélet egy ember személyes, közösségi, politikai és elméleti válságának tüzeiben született. Marxista világképe két alternatívát mutat, ezeket mintegy metaforikusan kötöttük két műhöz, Lukács Történelem és osztálytudatához, illetve Marx Gazdasági-filozófiai kéziratok-jához. A Korong utcában történelekről, az Eszmélet keletkezésének előzményeiről, körülményeiről, a fenti kettősség elméleti és gyakorlati problémaként való megjelenéséről Fejtő Ferenc tájékoztat minket: "József Attila önkritikájának az volt a végső lényege, hogy ott tévedett - ott tévedtünk valamennyien, ahol tulságosan vulgárisan, gépiesen fatalisztikusan fogtuk fel a történelmet, tulzottan biztunk abban, hogy a gazdasági válság mintegy "önmagától" fogja "kirobbantani" a forradalmat" /Fejtő, é.n. 16./. Erről az eddig csak vázlatosan, elemzés közben jelzett kettősségről lesz szó dolgozatunk utolsó fejezetében.

II. AZ EMBERI VILÁG FELEPÍTETTSÉGE - A REND

"a rend csupán a szabadságból és a szabadságban fejtethi ki önmagát"

ÖM. III. 185.

A létező és tevékenykedő egyes ember teremtető ereje mellett is "tárgyi lény, szenvedő, megszabott és korlátozott lény" /Marx, 1970, 108.o./. A "készen talált feltételek" rendjével áll szemben, ezek határozzák meg cselekvési lehetőségeit, személyes, emberi kiteljesedését. Az egyes ember "feltételek" gyűjében találja magát. Ha nem képes arra, hogy értelmével átfogja a totalitás világát, akkor az számára ellenséges hatalommá válhat. Ha viszont felismeri annak lényegét, akkor a totalitás értelmet kap, azzá válik ami: az ember objektív világává.

Egészen általános szinten a rend fogalma egyenlő a jelenségek kölcsönös meghatározottságával, a determináltsággal. Ugy a rend mint a determináltság lényeges motivuma József Attila költészetének. Hipotetikusan talán csak annyit állapíthatunk meg, hogy az előbbi magában foglalja az alakító-tevékeny embert, az utóbbi viszont mintha az embertől elkülönített "ez van" világot, a magábanvaló meghatározottság lényegét jelölné.

1. A determináltság motivuma

A determináltság legismertebb kifejtése az az öt sor, mely 1934 két jelentős versében /Eszmélet, Magad emésztő.../ is helyet kap. A Magad emésztő ilyen értelemben teljesebb, de később az Eszmélet-ben ismétlődő eltérő interpretációs lehetőségére is kitérek.

A Babbitshoz írott vers József Attila életében, ismert okok miatt, publikálatlan maradt. Felépítése a másutt is elő-

forduló hármas szerkezetet mutatja. Első része személyes, ezt követi egy általános, majd újra a személyes szintre tér vissza. Párhuzamos az idő változása. Kezdetkor a mult-ról van szó, a középső részben egy általános jelen dominál, az utolsó rész viszont a multból jövőre mutató vágy feltételes módu megfogalmazása. A személyes lét keret jellege nem jelenti a kezdő és záró rész azonosságát. Az első a verset író költő monológja a költőtárhoz, a záró rész viszont már /igaz pusztán vágyott/ együttlét a másik emberrel. Az általam "személyes"-nek nevezett szint jelentőségére még később visszatérek, most részletesen a középső, általános világnézet elemeket tartalmazó részt vizsgálom.

Még a személyes részt zárja a "Már értelek" kijelentése. A vers jegyzetként közölt változataiban kétszer is szerepel előtte az "Éltem azóta" /ÖM, II., 410-411.o./. A személyes mult, az élet folyamán felhalmozott tudás a megértésig jutott. A költő saját életével olyan utat járt meg, amely lehetővé tette számára az ellenséges személyes viszonytól a pozitív emberi kapcsolat gondolatáig való szubjektív-érzelmi fejlődést. Ezzel ellentéteződik a másik személyre vonatkozó kérdés: "Mit érsz vele?", mely a lehetőségként felmerülő pozitív kapcsolatot valójában lehetetlenné teszi. Nincs lehetőség arra, hogy az értelmes emberi viszony megvalósuljon, éppen a valóság "ez van" rendje, az adott belső és külső világ miatt. A következő részben ez a személyes háttér közvetlenül vált át a benne valóban felfedezhető determináltság problémába:

A mult

tüntető menete elvonult,
a lomb lehullt
s a fájdalom ágai benned,
mint mindenki, elkövesednek
az aláomló évek, évadok,
rétegek, szintek és tagok
óriási nyomása alatt.

Az egyes ember érzelmi élete személyes multjának függvényeként jelenik meg. A mult egykor élő, alakítható világ volt. A jelen azonban mint az objektív, készen talált feltételek rendszere, a negatív öröksége jelenik meg. Az élő "lomb" és a "tüntető menet" mozgó, dinamikus vitalitásával szemben megjelenik a kemény, fekete, csupasz ág, a "fájdalom ágai". Az egyes ember létének folyamata, az idő a jelenben mindig az egyén multjának eredményeként jelenik meg, mintegy "lerakódik". A mozgás állapottá válik, az élő emberi idő, kikerülhetetlen, szinte tárgyi elemként épül be az egyén tudatába. A gondolat mögött nem nehéz felfedezni a pszichoanalízis egyik alapfogalmát, az elfojtás kategóriáját. Az "évek, évadok" - az idő egységei - tárgyakként rétegződnek egymásra, statikussá, térszerűvé válnak. Az egyes ember éppugy multja által meghatározott, megmerevedett "ez van" világ, mint a tárgyak totalitása /vö.: a "lerakódás" motívummal kapcsolatban korábban mondottakkal./ A folyamat állapottá, a szubjektív objektívvé válik:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
és így mindegyik determinált.

Pontosan kitapintható folyamat érte el csúcspontját. A "lomb lehullt", de megmaradtak a "fájdalom ágai", a már tárgyasult, de még élő fa. Végül mindez "hasított fá"-vá, már nem élő természeti eredetű tárggyá válik. Vágó Márta írja, hogy József Attila a következő képpen magyarázta a képet: "Az élt fája mondták azelőtt, és az élőfára gondoltak, de én azt mondom egy halom hasított fa, nem élő egység, minőségileg meghatározott valami /.../ hanem csak mennyiségek" /Vágó M., 1975.224.o./. Az eredetileg organikusan szerveződő egység, melynek összetartó ereje, meghatározottsága saját belső mivoltából követ-

kezik szétesett. Míg létezett, addig saját egységének, totalitás voltának erejével volt több mint részeinek pusztaszege - egyfajta minőségként állt fenn, szemben a minőség megszűnte után fennmaradó csupasz strukturával, összetartó erővel. nem bíró mennyiségekkel. Ami megmaradt, az immár csak idegen, külső erővel, szervetlenül tartozik össze, a halom hasított fa mintájára.

A jelenségek determináltsága nem lineáris, hanem a kölcsönös meghatározás uralkodik. A totalitás valami elvont tárgyi renddel bír, amely a rendszeren belül megváltoztathatatlanul látszik. /és a személyes szinten valóban az is./ A totalitást teremtő folyamat kiinduló pontja egy negatív esemény volt, így a létrejövő rendszer kívülről, a résztvevőknek megváltoztathatatlanul konzerválja ezt a negativitást. A személyes-egyéni szemszögből feltárt objektíven létező jelen így adott, éppen ilyen a világ. Mindez nem is jó, nem is rossz, értékelése, átalakítása kívülről lehetséges. Hasonló állapotszerű, de már belsőleg ellentmondásos determináltság uralkodik a társadalomban /gazdag-szegény/ és ugyanilyen a személyes szint modellje is /te - én/. Mindez elvont meghatározottságban jelenik meg, a determinált elemeknek pusztán helyét jelöli ki, így az ábrázolt emberek, társadalmi csoportok passzívak, statikusak.

Ha az itt bemutatott világ legáltalánosabb jellemzőjét keressük meg, József Attila utolsó éveinek költészete felé vezető utat mutathatjuk fel. A "Már értelek"-kel kezdődő rész folyamatot ír le - személyes szinten, a másik ember vonatkozásában. A nyár - őszi, élő fa - élettelen fa, fa - kő sorozatban a személyes lét szubjektív meghatározottsága és folyamatszerűsége vált át tárgyas állapotszerűbe. Olyan képet

kapunk az emberről, ahol önnön elfojtott traumatikus élményeinek tárgyasult, eltörölhetetlen börtöne egyszer és mindenkorra elválasztja a többi /a másik/ hasonló módon meghatározott embertől. Valójában ez az ember olyan mint a "hasított fa", az önmagában elszigetelt tárgy, amely nem változik, nem nő, nem zöldell. Mindebből egy valami hiányzik, és ez József Attila számára 1935-től egyre nehezebben ragadható meg: az egész, a részeknek, a puszta egymás mellett létező mennyiségükben összeadódó dolgoknak szerves egésze, totalitása, minősége. Konkrétabban éppen Babits személyében és kapcsolatukban ismeri fel az egyes embert integráló társadalmi totalitás, a közösség hiányát. A személyes multjával meghatározott, elfojtott tudattartalmaival determinált ember és a hasonló másik közötti kapcsolatot jeleníti meg a halom hasított fa világa. A mindent integráló egésznek és folyamatának a történelemnek hiánya változtatja állapotszerű ellentétpárrá /hiszen "él"/ a gazdag-szegény párt is, kanti típusu viszont helyezve a máskor hegeli-marxi szemszögből leirt ellentmondás helyébe. Éppen ebben lesz döntően más tartalmu az Eszmélet determinizmus képe, ott éppen a totalitás, a történelem /lesz, nincs, van/ dinamizálja, alakítja ellentmondássá az ellentétet. Másutt - például A város peremén-ben - a létet szerves egységbe, folyamatba rendező totalitás felismerése valósul meg. Ilyenkor a halott, tárgyas, darabokra esett világ helyett minden szerves összefüggésben jelenik meg. A szerves-élő jelleg e felismert, perspektivikus totalitás alapmotívuma. Az összefüggés ilyenkor nem mennyiségi egymás mellettiség, hanem minőségi egység. Ilyen organikus egész a tárgyaknál az élő fa, az emberi egyedek közösségbe kapcsolódásakor pedig a család - a vérségi, természeti közösség: A város

peremén-ben -"a költő, a rokon", vagy az Elégiában - "anyjához tér így a gyermek."

Az integráltság, a perspektivikus értelem hiánya mindent ellentétévé alakíthat. Ha nincs közösség és jövő, akkor a "mérnök", a jövőt tudatosító ember a jelenbe zárt, tevékenysége csak a jelennel, a fennálló világgal adekvát - "az értelem iszonyu karma" lesz. Ha a fennálló állapot semmiféle önmagán tulmutató integráltságot sem mutat, akkor a benne tevékenykedő ember élete, viszontai, tettei is értelmetlenek. Az egyes ember önmagában tehetetlen a totalitással szemben, hiszen az saját személyes létét is meghatározza. A nem humánus tartalmu világ, az embertelen mult bármily racionális értelmezése sem teszi lehetővé a spontán személyes kiteljesedést, a perspektíva megtalálását. Az erre adott reakció lehet a befelé forduló agresszió, patológikus, önpusztító tett, vagy ugyanez a másik, ugyanolyan egyes emberre irányított ellenséges magatartás. A "dudás" és a "fuvolás" közös szenvedése, ha személyes szinten marad, egymást pusztító indulattá válik, vagy a szenvedő ember befelé forduló önmarcangolásává lesz /"ha az ember haragja ... az embert magát harapja"/.

Az adott rend egy negatív értékű személyes-általános világ rendje, amit az egyes ember a közvetlen alkalmazkodás szintjén közvetlenül követ. Az "elme" így "magábanvalóságában" nemcsak nyugalmaát veszti /Alkalmi vers/, hanem az "értelem iszonyu karma" lesz, az idegen világ nyomán embertől idegen értelmet kap.

Az üres determináltság meghaladása két úton lehne lehetséges. Egyik egy közös, a tetteknek értelmet adó közösség felfedezése /Elégia/, a másik pedig /amely az adott történelmi helyzetben meglehetősen illuzórikus/ a homo intellectus felül-

emelkedése a közvetlen kényszerítő erők világán. Ez az utóbbi - a nembeli individuum /vagy individuumok/ önálló kapcsolat-teremtő tette jelenik meg a vers utolsó részében. A pusztán vágyyszerű megfogalmazásból és az életrajzi adatokból általában, illetve konkrétan is tudjuk, hogy ez nem sikerült, a multat nem lehetett jóvátenni.

2. A rend movituma

Egészen más megközelítésben jelenik meg ugyanez a világnézeti elem a REND motivumában. Többször előfordul, így természetesen sokféle értelmet kap /vö.: R. Hutás M., 1955/, de a fenti determináltságból határozottan különbözik abban, hogy alakítható és alakítandó, elérendő illetve megszüntetendő, végül mindig valamilyen értékelést kap.

Ez a rend motívum legrészletesebben a Levegőt! című versben bukkan fel. Gondolati indítása tipikus József Attila-i módszerrel történik: a konkrét tárgyi világ megmutatása után mintegy abból emelkedik ki az elvont gondolat, az emberi-társadalmi probléma. A kezdő kérdés /"Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott/ hazafelé menet?"/ első része személyes formában előrevetíti a későbbi problémát, de a pontos hely-idő megjelölésével egyedi, konkrét szituációhoz is kapcsolja. Megtudjuk az ITT és MOST költői helyzetet, a vers írója rögzíti a folyton változó valóság egy kicsi, de kézzel foghatóan konkrét darabjához, hogy innen, erről a biztos pontról tárja fel világát. A kérdésben még külön-külön jelenik meg az emberi probléma és a konkrét szituáció. A következő versszakokban ugyancsak a jelen pillanat helyzetéről értesülünk, mégis mintha ebben a tárgyi-természeti világban alig sejthetően, de benne rejlene a vers lényege. A leszálló puha,

langyos sötét homályos pozitív érzésével szemben a lent világa, az ütött gyermekhez hasonlító falevelek negativitása áll:

A gyepre éppen langy sötétség szállott,
mint bársony-permeteg
és lábam alatt álmatlan forogtak,
ütött gyermekként csendesen morogtak
a sovány levelek.

A kép újra az eddig elemzett módszer szerint építkezik. Könnyed mozgást mutat be felülről lefelé, az oldott, könnyedebb talán képzeleti szférából a földre, a kemény, ellenálló realitásig. A kettő között, de a földre rögzítve létezik a költő mint egyedi egyetlen ember /vö.: A város peremén, Téli éjszaka stb./. Különös módon mintha ő, a felnőtt is hozzájárulna a sovány levelek állapotához. A vertikális bemutatást horizontális követi. A sajátos természeti világ totalitása bontakozik ki úgy, ahogy a költőt konkrét helyzetében körülfogja. A tárgyi világ ITT és MOST pillanatában adott leírása azonban már egy másik jelentéssíkot is felvesz, az ábrázolás metaforizáció segítségével kifejezéssé válik, anélkül, hogy a konkrét életszituáció objektivitása eltűnne. A második versszak már elvontan, elrejtve tartalmazza azt az érzést, hogy a költő valamilyen idegen totalitással került szembe. A "fürkészve" "vigyázva botlott", "lesett gyanakvóan" és a "riadt" szavak illetve kifejezések homályosan jelzik az ellenséges, gyanakvásra készítő külvilág létét. A hely pontos meghatározásakor villan fel az a "társadalmi tér", "a város peremén", amelynek motivikus jelentésével már foglalkoztunk. A rend értelmezésében fontos szerepet, a versszakon belül is kiemelt pozíciót kap: hatzótagu, magában álló rövid sor, rimel vele a költő személyiséget kiemelő hasonló hosszúságú sor /"amerre mentem én"/. A konkrét szituáció metaforikus-szimbolikus eszközökkel

közvetíti az elvont problémát, a bekerítettséget, a szabadság hiányát, az ellenséges világrend hatalmát.

A harmadik versszakban érdekes módon újra egyedivé, mindennapivá válik a költői helyzet, újból visszanyeri egyértelmű felszíni konkrétságát. A második versszak áttételes liraiságával szemben visszatér a novellisztikus jelleg, az ábrázolás:

Epp azt gondoltam, rám törhet, ki érti,
e táj oly elhagyott.
S im váratlan előbukkant egy férfi,
de tovább baktatott.

Az ellenséges tett lehetősége - amely az előbb még metaforikusan jelent meg - most konkrétan, de pusztán mindennapi jelenség szintjén bukkan fel, egy hirtelen megjelenő idegen képében. A vers eddigi menetében sajátos hullámzást figyelhetünk meg. A költői én jelentkezése konkrét szituációban történik; majd a tárgyi szint metaforikussá válik, az én háttérbe szorul; végül újra dominánssá válik a pontosan megadott beszélő személy és eltűnik a metaforikusság, a tárgyi szituáció pusztán az, ami. Az egész gondolatsort zárja egy váratlan, a "novellisztikus" helyzetben megokolatlan kijelentés:

Hisz védekezni nincsen semmi kedvem,
míg nyomorult vagyok.

Kitűnően tetten érhető itt az epikus és a lírai ábrázolás váltása. A lukácsi értelemben vett teremtettség természet /natura naturata/ logikájából éppen a védekezés lenne az adekvát tett. A költő saját szubjektumából következő, az adott helyzetben értelmetlen döntéssel átlépi a teremtettség természet logikáját és létrehozza a teremtettség természetét /natura naturans/, a líraian érvényes világot. Ez a József Attila költészetében gyakran megfigyelhető eljárás nem jelenti a lírai alkotás novellisztikussá válását. Funkciója ez a verskezddéssel

/néha a zárással/ kapcsolatban már említett világnézeti elem, hogy a valóság konkrét formája és elvont költői-gondolati tükrözése nem különbözik, a kettő között dialektikus iv feszül. Az elvont költői mondanivalót mindig mintegy lehorgonyozza a teljesen kézzel fogható valóságba, az ITT és MOST világba, amely természetesen szükségszerűen teremtett természet. Az epizáltság itt is elkötelezettség az objektivitás, a háttérrel adó konkrét világ mellett.

Visszatérve a vizsgált versre, az érzelmi-értelmi megokolás nélküli "nyomorult vagyok" kijelentés lendíti tovább a költői gondolatokat. Nyomorult, mert:

Számon tarthatják, mit telefonoztam
s mikor, miért, kinek.
Aktába írják, miről álmodoztam,
s azt is, ki érti meg.
És nem sejthetem, mikor lesz elég ok,
előkotorni azt a kartotékot,
mely jogom sérti meg.

A költői én továbbra is a vers központjában maradt, nyomorúságának oka emberi létének mesterséges korlátozottsága valamilyen elidegenedett szervezet részéről. Az én társadalmi egyedként jelenik meg, de a társadalom - pontosabban annak uralkodó rendje - tőle idegen, elnyomó totalitás. A második versszak szimbolikus helyzet-képével szemben a reális szituáció megfogalmazása történik, átfogó, általános szinten. Az egyén nem egyszerűen korlátozott, hanem éppen emberi-társadalmi lényegének megvalósításában gátolják: kommunikációs /vagyis költői/ tevékenységét ellenőrzik. Az idegen totalitás hatalma kiterjed a közlés tartalmára /"mit"/, idejére /"mikor"/, okára /"miért"/, címzettjére /"kinek"/. Nemcsak a költő gondolatait figyelik, hanem olvasóit is, akik felfogják, megértik a művek fennálló jelent tagadó, elképzelt,

megvalósítandó jövőre irányuló /"álmodoztam"/ értelmét. Az elnyomó hatalom jól felépített szervezet, az "akta", "kartoték" egész elnyomó apparátusra utal. Az ellenséges rendszer jogát sérti, nyilvánvalóan nem törvénybe iktatott lehetőségeit, hanem emberi jogát a szabad, önálló, tevékeny emberi létre.

A következő lépésben már a közösségi szinten jelenik meg a szabadság hiánya:

És az országban a törékeny falvak
- anyám ott született -
az eleven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse
s elporlik, szétpereg.

A merev, erőszakos világgal szemben: a "törékeny" falu, a természetes, ősi harmónia élettere /vö. a Téli éjszaka elemzésében/, ahova a költőt természeti, vérségi kötelékek fűzik /"anyám ott született"/. A külső kényszer hatására még ez a közösség is elidegenedett. Elérhetetlen az "eleven jog", a természeti teljességen alapuló humánus emberi lét lehetősége, az emberi társadalom totalitásából szervesen fakadó mindenkire kötelező magatartás-modell. Az elnyomó totalitás hatására átalakultak az emberi közösség értékei, jutalmazottá, könnyűvé válik a morálisan negatív emberi lét:

Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.
Sem népet, amely retteg, hogyha választ,
Szemét lesütve fontol sanda választ
és vidul, ha toroz.

A társadalmi szinten még a megmaradt szabadság is kin, és öröm az emberi élet megszűnése, a halál, az emberi lényeg minden eleme értelmetlen. A "nép" ilyen fogalma jelzi, hogy József Attila számára élesen elkülönült a nép történelmi

funkciója küldetéses osztálya, és a fennállót öntudatlanul támogató tömeg.

Ujra a személyes szint tér vissza egy később még nagyon fontossá váló József Attila motivummal: a gyermek képével:

En nem ilyennek képzeltem a rendet.
Pedig hát engemet
sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek,
mint apró gyermeket,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
En tudtam - messze anyám, rokonom van,
ezek idegenek.

A gyermek olyan ember, aki folyamatosan önmaga szabad megvalósítására törekszik, nem kényszerből tevékenykedik, hanem játszik. Maga a természetes emberi élet. Vele szemben az elnyomó rend mint verés jelenik meg - az idegen világban ez a gyermek sorsa.

A motivumok érdekes kötődése figyelhető meg a versben. Mintha két alakban is jelen lenne a költő: felnőtt is, gyermek is. Az első versszak természeti képében még egyértelműen felnőtt, a lába alatt levő falevelek viszont azonosak a gyermekkel /méghezvá "ütött gyermekként"/. Később a falevelek képe /5.vsz./ kapcsolódik a faluhoz, majd a most elemzett részben már maga a költő jelenik meg mint gyermek /akit "verték"/. A versszak utolsó sorában pedig az anya említésén keresztül újra a faluhoz is kötődik /5.v.sz.: "anyám ott született", illetve 7.vsz.: "messze anyám, rokonom van"/. A költő személyében egyesül a gyermek és felnőtt. Bizonyos értelemben kényszerből él meghatározott tartalmu felnőtt létet, aláveti magát a "tették, ami kell" mindennapi szükségyszerűségének, de megőrzi magában tiszta, gyermeki, humánus saját világát is.

A felnőttek - a totalitás kényszeréhez alkalmazkodók -

világa azonban idegen számára, sőt létezik egy olyan távoli, nehezen elérhető közössége, amely a természetes, teljes emberi kibontakozást lehetővé teszi. Az anya a gyermekhez kötődő pozitív közösség, a rokon viszont már a gyermeki-felnőtté. Valójában az Elégia és A város peremén kibontakozást nyújtó közösségére történt utalás. De a rokon fogalom az azonosság ellenére valahogy más is mint A város peremén-ben. Elvontabb, távolibb lett, mintha csak az individuum elméleti háttere lenne, valahogy az egész emberiség a humanitás eszméjének a "rokona". A vers 1935 végén íródott, József Attila életében két terhes év mult el. A háttérrel adó közösség ilyen filozófiai szempontból pontos, de a társadalmi genezis szempontjából elvont megfogalmazása minden bizonnyal ennek az időnek a számlájára írható. Világnézeti jelentőségével később még részletesen foglalkozom.

A létező, de negatív rend világának képe az elemzett négy versszak /4-7./ során bomlik ki. Az idegen totalitás az egész ábrázolt világot átfogja. Először a költőén helyzetét mutatja be /4.vsz./. Az "És" kötőszó jelzi, hogy másik szint is létezik, a közösségé, bár ez erősen természeti, magábanvaló, érzelmi közösség. A következő versszak /6./ újra közösségről szól, de már elidegenítő totalitás által teremtett, velejéig romlott rendként. Végül a 7.versszakban újra az egyén, a költő mint gyermek jelenik meg. A rend egészének képe az egyén és közösség dialektikájából születik. Formai szempontból erős feszültséget hordozó chiazmus-szerű szerkezetben, ahol az egyes versszakok alkotják az elemeket /egyén-közösség-közösség-egyén sort/. A négy versszakot még más elv is összefogja. Belőlük kettő /4. és 5. versszak/ az elidegenedett rend létét állapítja meg, a másik

kettő /6. és 7. versszak/ pedig már a költő és elidegenedett rend viszonyt is jelzi. Ezt mutatja az utóbbi két versszak azonos jelentésű kezdő sora, mely az adott rend egyértelmű tagadása. A 4-5. versszak "ilyen a rend" egyszerű leíró viszonyát a 6-7. elutasító reakciója /"nem ilyennek képzeltem"/ fejleszti tovább. A vers záró része, az utolsó két versszak kezdése mintha ellentétezné az előző gyermekképet:

Felnőttem már, Szaporodik fogamban
az idegen anyag,
mint szivemben a halál.

A felnövés olyan szükségszerű következménnyel jár, hogy csökken a gyermeki természetesség, önkiteljesítés. A felnőtt személyisége mindig magába foglalja a negatív világ hatásának eredményét is. A valóban emberi életért küzdő individuum számára az "idegen anyag", a "felnőtt balszerencse" éppen az, hogy az embertelen erők /"halál"/ az emberben, az ember által léteznek. Az ilyen negativitással, végleges elembertelesenedés irányába mutató tendenciával szemben érvényesül a nem-beli individuum közösségre támaszkodó tudatossága:

De jogom van
és lélek vagy anyag
még nem vagyok s nem oly becses az irhám,
hogy érett fővel szótlanul kibírnám,
ha nem vagyok szabad!

A gondolkodó, tudatos ember számára fizikai léténél is fontosabb a "szólás", az embertelen jog elleni harc, hitvallás az emberi természet jogai mellett. Nemcsak a pusztá elutasítás történt meg, hanem a negatív rend elleni tett is megjelenik, lényegében itt tér át a pozitív lehetőségekre.

Az új rend - az emberi, humánus világ - megteremtésének legfontosabb érve az emberi bensőben /a személyiség teljességében/ gyökerező értelme. Az emberi-nem-emberi /"Ember-ek, nem vadak - elmék vagyunk"/ közötti választás épp az

értelmem miatt lesz egyértelmű. A pozitív rend kiteljesítéseként megjelenik a személyiség másik döntő eleme, a szív is:

Szívünk míg vágyat érlel,
nem kartoték adat.
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

A szabadság világában születhet meg az a rend, amely lehetővé teszi - már felnőtt szinten - a gyermek szabad, önkiteljesítő tevékenységét, a játékot. Az ember, a szabadság világához képest "gyermek" /"szép, komoly fiadat"/. Tevékenysége részben "komoly", a valóság elsajátítása, részben pedig játék.

A vers teljes építkezése a következő lépésekben folyik:

Az első részben /1-3. v.sz./ egyrészt teljesen konkrét helyzet leírása történik, másrészt ez a megfoghatóan valóságos szituáció szimbolikusan-elvontan tartalmazza a negatív rend, a jelen rend kifejezését is. A múlt idő a rész végén vált át az általános értelmű jelenbe, mintegy eltávolodva a helyzet itt és most-jától. Szubjektuma a felnőtt, a rossz rend által fogva tartott, de azzal nem azonosuló lény, ő a jelen szükségszerűségében létező ember. A második rész /4-7.v.sz./ a negatív rend megvalósulását mutatja be: a társadalmi lét kérdéseivel foglalkozik. A megjelenő tárgyas tartalmak már nem pillanatnyiségükben jelentkeznek, hanem mint az idegen totalitás hordozói. A konkrét és szimbolikus megjelenítés különválása eltűnik, a gondolati tartalom a tárgyakból nő ki, egyre átfogóbb, mélyebb értelmű lesz. A negatív rend intenzív totalitása az egyén és közösség dialektikájából születik meg. Hőse a gyermek, aki igazi emberi lényegünk, tiszta humanitásunk szimbóluma ő, a rossz rend szükségszerűségét elfogadni képtelen lény.

Végül az utolsó két versszakban először a negatív renddel szembeni kiállítás lehetősége, módja merül fel, a közösségi háttérü nembeli individuum számára. Ez már az új, pozitív, humánus rend teremtésének első feltétele. Ennek eszméje fogalmazódik meg az utolsó versszakban, elvont, de egyetlen igaz lehetőségként a jelen világával szemben. A megjelenő szubjektum újra a felnőtt, de olyan, aki a gyermeket, az emberi lényeknek megfelelő reakciót is magába foglalja. Fel- és elismeri a szükségszerű létét, de nem hajlandó magát a rossz rendnek alávetni.

A Levegőt! című versben tehát bár sokkal elvontabb formában újra felfedezhető a Téli éjszaka filozófikus vers-építési technikája. A kezdő pont a pillanatnyi egyes jelen-ség és az elvont gondolat párhuzama, a kifejtés pedig a valóságos jelenségek gondolati-költői felemelésében történik meg.

3. A szabadság és a rend, a rend típusai

Világnézeti szempontból nem lényegtelen, hogy a pozitív rend gyakorta kötődik a szabadsághoz. A rend így minden-nemü emberi elnyomatás megszüntetése, a bornirt lét megha-ladása, a végtelen emberi fejlődés:

Ahol a szabadság a rend,
mindig érzem a végtelent

írja egy töredékében. Hasonlóképpen fogalmaz egy késői prózai írásában a Szerkesztői üzenet-ben: "a rend csupán szabadság-ból és a szabadságban fejtheti ki magát" /ÖM, III.köt.185.o./.

A Levegőt! párhuzamos versének tarthatjuk a Majd emlékezni jó lesz címűt, bár esztétikai értéke az előbbitől elmarad.

Itt is megjelenik a partikuláris közösség, a tömeg.

Jellemzője a vallásosság /egyfajta elidegenedés/, életük nem igazi élet /"suttymban élnek"/ egész világuk korlátozott, kisszerű /"harangjuk kolomp"/. A költő megtagadja ezt a létmódot, de megismétli a Levegőt! gondolatát, hogy az elidegenedett világ hatását lehetetlen kikerülni /"Fogamban szaporodik az idegen anyag..."/. Világosan kifejti azonban azt /ez uj a Levegőt!-höz képest/, hogy mi az oka az elidegenedett totalitás megteremtődésének:

A kin teszi, hogy lett belőle börtön,
mert hordtam téglát kinnal s jól tudom,
melyben időm oly egykedvűen töltöm,
mint fáradt utas pihen féluton.

Olyan tevékenységet végez tehát, mely nem önkiteljesítő, szabad cselekvés, hanem munkakényszer, s mint ilyen elidegenedést okoz. A munka kényszerén alapuló társadalom pedig nem lehet más, csak "börtön" az egyén számára. Világos a konkrét történelmi utalás is, a "téglahordók" fasisztoid gömbösi gondolatának leleplezése, a "nagy nemzeti összefogás" demagógiájának kritikája ez a szakasz. A vers második fele /4-5-6. versszak/ már a jövő rendjéről szól. Nagyon lényeges, hogy minden pozitívum mintegy az individuumból szakad ki. Csak ő létezik /"fömlálllok", "én időm"/. Az én már kozmikus méretűvé válik, a saját kin világot megváltó funkciót kap:

Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a kin, világot váltt valóra -
én nem csalódom - minden szervem óra,
mely csillagokhoz igazítva jár.

Világosan érezhető a versben az, hogy minden az Elégia, a Munkások, a Téli éjszaka elvein alapul. De ezek az elvek valahogy konkrét háttér nélkül maradtak, mintha pusztá meggyőződések lennének, "poetizált élettartalmakká" váltak. Nem azt írja, hogy "közeledik a mi időnk", hanem csak az "én időm"-ről van szó, a forradalom, a kinnal teli világ

elsöprése is csak személyes tett /"De majd fölállok"/. El-
tűnt a közösség, a küldetést adó és megosztó társadalmi osztály
konkrét háttere, költőnk úgy érzi, hogy közvetlen környezeté-
ből, valóságából nem vezethető le a konkrét emberi-költői fel-
adat, hanem valamilyen általános eszméből kell azt elvonni.
A végcél is ugyanilyen elvont, poetizált jellegű, semmi
reális lehetőség nem adott:

Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.

A rend motívumának összefoglalása előtt még vissza kell lép-
nünk három évet. A város peremén című vers a jövő rendjének
konkrét lehetőségét veti fel. A "gyönyörű képességünk a rend"
nem elvont, hanem reális lehetőség, a város pereme lakóinak
jövő tette. Az új rend itt is az értelemre alapozott tett
eredménye, de elsősorban közvetlenül közösségi tett, egy osz-
tály által kirobbantott forradalom, sőt még az egyéni cselek-
vés is erre a háttérre támaszkodik.

Jól látszik tehát, hogy a rend mint József Attila köl-
tészetének jelentős motívuma az évek során átalakul. Általános
emberi lesz, megnő benne az egyén, az individuum szerepe,
elhalványul a gyakorlati-mozgalmi háttér, elvontabb fogalmak-
ban adott és az egyes emberek által megteremtendő. Nem a külső
világ átalakítása következtében realizálódik, hanem a külső
és belső társadalom és egyén bonyolult kölcsönhatásából szü-
letik, ahol az egyén mint "tulsúlyos mozzanat" szerepel. Meg-
jelenik továbbá egy olyan rend is, amely negatív társadalmi
létforma, de funkciója nem az Elégia logikája szerint értel-
mezett /tehát nem a jó közelségét hirdető végletes rossz/
hanem megszüntethetetlen negativitás. Olyan társadalmi álla-

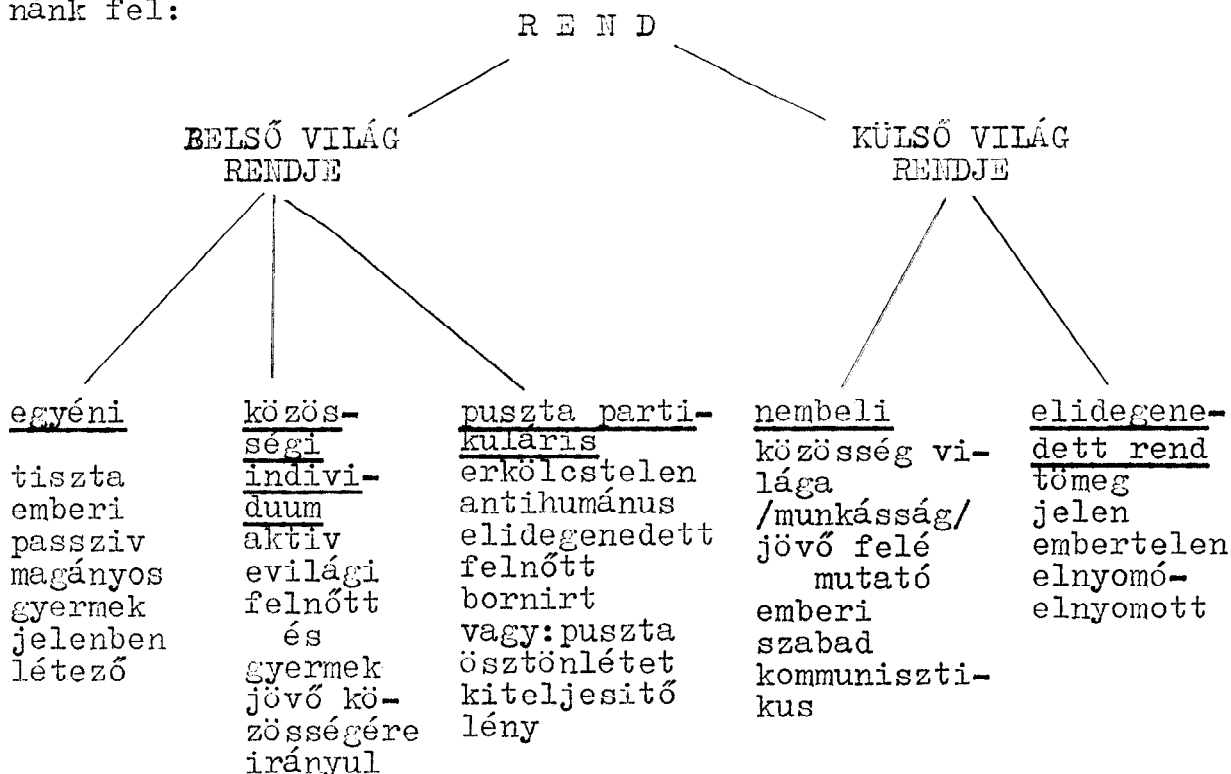
pot, mely eleve lehetetlenné teszi a pozitív rend reális, logikus perspektíváját, végletes elidegenedés a visszavétel lehetőség-e nélkül. Ez a rend nyilvánvalóan a fasizmus élményéből keletkezett változat: József Attila költészetében - legalábbis a rend movitumában - már ekkor jelentkezik az a cselekvési paradigma amit Radnóti fogalmaz meg kiteljesedett formájában. Eszerint az embernek /az individuumnak/ tudatosítania kell világát, környezetét, de mivel konkrét politikai programra, rövid távú forradalmi átalakulásra nincs remény, cselekedeteit a fasizmus által megtámadott legáltalánosabb elv, a humanitás eszméje kell meghatározza. /Radnótinál: "Ember vigyázz, figyeld meg jól világot: ez volt a mult, emez a vad jelen, - hordozd szivedben. Eld e rossz világot és mindig tudd hogy mit kell tenned érte, hogy más legyen" - /Nem birta hát./

József Attilával kapcsolatban viszont meg kell említeni, hogy humanitás fogalmának elvontsága a korábbi időszakhoz képest annyiban más, hogy világképének alakító gondolatai most elsősorban a fiatal Marx elméleti írásaiból származnak. A rend elvontabb képe, a megszüntethetetlenül negatív közösség, a pusztá partikularitás gondolata tehát nem egy "condition humaine", hanem a nembeli lényeg adott történelmi-társadalmi realizálódásának sajátos lehetősége vagy lehetetlensége. Az elvont humanitás eszméje - ha meg is jelenik József Attilánál - sokkal inkább "alulról" építkezik, ellentétben a Babits típusú költőkkel, akik "felülről", az eszmék és eszmények szférájából jutnak el a kor nyomasztó alapkérdéséhez. Talán ez lehet az oka annak, hogy József Attilánál mindig nyitva marad a "lefelé kötés" lehetősége, a közvetlen politikai tartalom, konkrét probléma

osztályharcos megközelítése /pl. a Házám-ban/.

A rend motivumának van egy most csak érintett további oldala is: a gyermeki rend. Ez erősen individuális, tisztán emberi, önmagát kiteljesítő lény világa. Jellemzője a passzivitás és a közösség távoli megfoghatatlan volta. Az 1936-37-es időszakban lesz jelentős.

Összefoglalva a következő rend-tipológiát állíthatnánk fel:

Rend tipológiánk - jelen dolgozatban - bizonyos mértékig kifejtetlen marad. A személyes alapú negatív rend részletebb megjelenítése, sőt megélése ugyanis 1935-37-ben történik. Ez a rend-típus így kettősen jelentkezik. Korábban, az általunk vizsgált időszakban, mint elutasított, megszüntetendő szerepel, ezért kevésbé részletezett, egyszerűen értelmetlenként sokszor számitásba sem jön, csak jelzésszerűen ábrázolt. Később - a lehetséges létértelmezésen belül - megszüntethetetlennek bizonyul és mint az egyéni lét

sajátos lehetősége kap interpretációt. A külső és belső negatív rend részletes megjelenítése a Világosítsd föl-ben történik meg. /VÖ.: Bókay, 1979./

Mindkét rend valamilyen - az egyes ember számára meghaladhatatlan-embertelen szükségszerűség által determinált. A meghatározottság tényén túl - és ez hozza a problémát a rend motívumához - megadja a külső, idegen determináló erő jellegét is. A Világosítsd föl első szakasza ezt a szürke értelmetlen létet mutatja be, külső szükségszerűségével az áruviszony-nyal. Ez egy olyan elidegenedett rendet létrehozó erő, mely az emberek által létrehozott, társadalmi törvényszerűség, de kicsuszott kezükből és egész életükön uralkodóvá vált.

A belső negatív rend az emberi személyiség eleve rossz voltát jelzi. Az egyén kialakulásának három fázisa van: csecsemő - gyermek - felnőtt. Ezek közül a felnőtt átvette a termelési viszonyok, az elidegenedett társadalom rendjét, tehát negatív. A gyermek látszólag pozitív, hiszen ismeretre, mesére, támogatásra vár. A csecsemő - ő szimbolizálja a belső rendet - viszont eleve rossz, negatív, agresszív ösztönei minden társadalmi hatás nélkül is negatív belső rendet jelentenek.

A REND motívum - mint láttuk - lényeges szerepet kap József Attila költészetében. Az évek folyamán azonban sokat alakul. A konkrét, valóságos rend tudatosítása egyre erősebben az elvont rendeszményévé válik, a marxista gondolatok mellett - a negatív renddel kapcsolatban - egyre több freudista háttérü eszme is jelentkezik /elfojtás, ösztön-rend stb./.

III. EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG

1. A nembeli közösségek fogalma a harmincas években

Mindig, minden költő szükségszerűen végiggondolja azokat a közösségi formákat, amelyekben kora emberének élet-lehetősége realizálódik. Ez alól természetesen József Attila sem volt kivétel. Mint korábban láttuk, a harmincas évek elejének közösség- és ember-képe a Történelem és osztálytudat elméletéhez hasonlóan szerveződött, egy forradalmár költő lelkesítő elgondolása volt a beteljesedés felé törő társadalmi folyamatról. A legnagyobb és egyben egyetlen korszerű, a történelem szavára hallgató és hallgatni tudó közösség ekkor a proletáriátus osztálya, megfelelő személyisége pedig az öntudatos proletár. Az osztály mint a történelmi folyamat szubjektuma és objektuma minden lehetséges érték genezisse és összegzője volt. Az új világ a majdani győzelem után felépítendő rend az emberiséget ebbe az osztályba tervezte bevonni és önmaga kiteljesítéséhez vezetni.

A harmincas évek közepétől kezdve a már többször jelzett okok miatt a nagyszerű és lelkesítő forradalmi lendület megkérdőjeleződött, a valóság - és ez a költő személyes tragédiája is volt - nem követte, és messianisztikusnak minősítette a forradalmár vágyait. A koncepció újragondolása, a marxista világkép finomítása - mint az Eszmélet esetében láttuk - már 1934-ben megkezdődött. Az előző fejezetben bemutatottuk, hogy a társadalmi rend konkrét képe /mely a kapitalista illetve kommunista rend alternatívájában jelentkezett/ miként válik elvontabbá, általánosabbá és sok szempontból jóval kidolgozottabbá. A közösség és egyén képe szintén átalakul. Legjelentősebb változás, hogy a közösség

maximális lehetősége egyre ritkábban jelenik meg a szószerint kimondott proletariátus képében. Ez azonban nem jelent eltávolodást a harmincas évek elejének marxizmusától, hanem sokkal inkább elmélyítés következménye. Egy olyan felfedezés jele, mely szerint a "jó rend" megteremtéséhez sokkal bonyolultabb ut, keményebb, átgondoltabb harc vezet, mint ahogy ez korábban látszott. További újdonság az, hogy a lehetséges, történelmileg adekvát közösség több típusa is jelentkezik, elsősorban az emberiség fogalmának explicit középpontba állításával belép egy, a munkásosztálynál nagyobb közösség eszménye, másrészt gyakran felmerül a magyarság, a nemzet és a nemzeti értelemben vett nép gondolata is.

Az utóbbi azért is érdekes, mert József Attila elődeihez és kortársaihoz képest, meglehetősen ritkán foglalkozott a haza fogalmával. Ez a harmincas évek elejének világképe tükrében nem meglepő - a messianisztikus jellegű forradalmi marxizmus csak periférikus jelentőséget tulajdoníthat a nemzeti jellegnek, a hazának, a népi, nemzeti hagyományoknak. A haza problémája 1934-től jelentkezik újra, versekben, vitacikkekben, Szép Szó számokban. A legfontosabb állomásai a következők:

- 1935-ben: "Új Szellemi Front" című vitacikke
- 1936-ban: A Szép Szó "Mai magyarok régi magyarokról" című száma és a programszerű kezdő vers A Dunánál
- 1937-ben: A Szép Szó "Mi a magyar most?" című száma és a kezdő vers: Hazám

És egy tanulmány: Van-e szociológiai indokoltága az új népies irányynak?, illetve egy kis hír:

"Márciusi Front"

A versek és egyéb írások szaporodása mutatja, hogy a

harmincas évek közepétől József Attila egyre erőteljesebben foglalkozik a magyarság problémájával. Sőt - ezt próbálom később bizonyítani - korábban egyedülálló következtetésekre jut, jóval meghaladva a Szép Szó körének gondolatait.

A nemzeti öntudat kérdésének jelentkezése a harmincas évek második felében általános jelenség volt. Közismert a népiesek meg-megújuló mozgalma, a József Attila által kegyetlenül megtámadott Új Szellemi Front, az általa is támogatott Márciusi Front stb. Számtalan folyóirat, könyv foglalkozott a magyarság kérdésével Frohászka Vándor és bujdosójától a Szekfü szerkesztette reprezentatív, "Mi a magyar?" címet viselő kötetig. A magyarság problémájának előtérbe kerülését közvetett és közvetlen okok indokolják. Ilyen a történelmi hagyomány, hogy a sokszáz éven át függetlenségéért küzdő nemzet az önállóság után is sokáig meghatározónak tartja nemzeti öntudatát. Másrészt a nyugati polgárosodás "birtokos-polgárától" eltérően a magyar polgár a műveltségben, a szellemi közösségben érzi magát polgárnak, ezért szükségszerűen tulhangsulyozza vagy tagadja a nemzeti hovatartozás, a kulturális gyökerek fontosságát. Harmadrészt a milleneum "kacagányos Árpád-já" -val szembe a haladás harcosa egy igazi, népi nemzetiséget szegsz, próbál következetesen kibontani /Szűcs, 1974.295./. Végül - és ez a legközvetlenebb hajtóerő - a faji eszmék áradatában minden gondolkodó ember kényszerű kötelességévé vált a kérdésre adandó válasz. József Attila versét, A Dunánál-t kettős kontextusban próbáljuk megfejteni, egyrészt mint a korabeli nemzet-gondolatra adott reflexiót, másrészt mint a Szép Szó 1936. júniusi számának a benne levő tanulmányoknak programadó versét értelmezzük. A Szép Szó egyik munkatársának, Horváth Tibornak /aki egyébként a Mai magyarok...

szám Árpád című tanulmányának szerzője /visszaemlékezéséből tudjuk, hogy József Attila a verset a tanulmányok ismeretében, az utolsó pillanatokban írta /Vezér, 1967. 121-122./, összevetés tehát, megmutathatja a Szép Szó köre és a költő gondolati egyezéseit, eltéréseit is. A vers először a Hagyon fáj kötetben jelent meg, A város peremén, a Levegőt! és az Egy spanyol földmives sirverse társaságában.

2. Lényeg és jelenség

A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy uszik el a dihyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merültem,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.
Mintha szivemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs, és nagy volt a Duna.

Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, vályogot vet, ás,
ugy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el
minden hullám és minden mozdulás.
S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyését.

A vers kezdő képe a már többször megfigyelt konkrét szituáció, a tárgyi világ és a költő pillanatnyi ittléte és objektivitása jellemezte mindennapi helyzet, a József Attila-i lírai dialektika alapja: az anyagi lét mint minden művészi kiindulópontja, megszüntethetetlen forrása. Az első két sor leíró konkrétsága után már kezdődik az általánosítás, egyszerre több, párhuzamos síkon. A költői helyzet konkrét jelenségszerűségével /"ültem", "hallottam"/ szemben jóval lényegszerűbb, elvontabb a "sorsomba merültem" szellemi tevékenysége. A költői létezés ilyen kettőssége jelenik meg a másik síkon, mely a konkrét kezdő kép másik lényeges eleme: a folyó felszíne és mélye közötti ellentmondásban. A fecsegés mindig a pillanatnyi jelenségvilághoz tartozik, lényegtelen, látszatkommunikáció. A "hallottam" viszont egy sajátos paradoxonban jelenik meg: a személyes szint /"sorsomba merültem"/ mély-

sége miatt a költő nem figyel a felszínre, és nem hallja, hogy "hallgat a mély". A kettős tagadás értelme, a nem-hallott hallgatás, vagyis a mély szavának megértése. Erre az üzenetre vonatkozik, a "zavaros, bölcs és nagy" vagyis nehezen megfejtethető, de akkor a lét lényegét megmutató információ.

A második szakasz tovább viszi a felszín és mély kettőssének problémáját, de most a munka kerül a középpontba. A probléma egyre általánosabb, a megjelenítés jelen ideje egyfajta mindig meglévő jelenre utal /ahogy általában és mindig "dolgozik az ember"/. A konkrét praxis mindig az adott itt és mostban történik, állandó, örök, de mint konkrét cselekvés mindig pillanatnyilag történő. A munka tevékenysége egy hasonlat szerkezetében a Duna felszínéhez kötődik, vagyis a világ jelenségei közé tartozik. A kettősség másik fele az utolsó két sorban az édesanya képben jelenik meg. A Duna és az ember párhuzam minden eddigi eleme megismétlődik: a mozgás, a ringatás lassu nyugodt ritmusa a folyó mélyéhez köti a képet /ellentétben a "pattant, feszül..."-tel/. A "mesél" nem más, mint az emberi kommunikáció, mégpedig olyan, amely a pillanatnyinál mélyebb átfogóbb, emberibb igazságot közöl. A "mosta" pedig a munka - nem pillanatnyilag éppen megtörténő, hanem egy általánosan értelemett emberi tevékenység. Az időben történő eseményeket időtlenség váltja fel, a költő személye gyermekké vált, mint a társadalmi reprodukció történelmi folyamatának része jelenik meg.

Az emberi lét két elválaszthatatlan formában jelenik meg: a közvetlen jelenségben és a közvetett lényegben. A kettő azonos értékű, úgy összetartozik és ugyanugy elválaszthatatlan, mint a Duna felszíne és mélye. A munka az emberi élet közvetlen fenntartója, a lírai ontológia egyik eleme, a világ

jelenség szintjéhez tartozik, mert valóságos megjelenésekor mindig egyetlen ember adott pillanatban végzett munkája. A lét lényegéhez csak egy közvetítésen, a történelem absztrakcióján, az édesanya képén keresztül kapcsolható. Ezzel azonban meg is szűnik valódi, konkrét munka jellege /nem lehet a "város minden szennyését" mosni./ A lírai ontológia másik eleme a kommunikáció, beszélgetés a világ dolgaival, jelenségeivel. Ez megtörténhet az egyszerű mindennapiság szintjén, mint "fecsegés" /Heidegger!/ és az itt és most-tól elvonatkoztató, mélyre, lényegi összefüggésekre figyelő hallgatás-meghallás formájában. A kommunikáció - mely valójában az emberi gondolkodás, képessége, azaz maga a tudat - közvetíti az ember számára létének komplex többsikuságát. József Attila A Dunánál-al párhuzamos tanulmányában, a Hegel, Marx, Freud-ban is kifejti ezt a gondolatot: "Az emberiség előbb megvalósítja a termelésben a társas nivoltát, aztán tudatával felfogja" /ÖM. III.265./- Majd a "tudatával" magyarázatára a Német ideológiát idézi: "a nyelv gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát önmagán számára is létező, valóságos tudat" /ÖM.III.265./.

3. Partikularitás és nembeliség

A lényeg és jelenség párhuzamos jelenléte mellett egy másik lényeges motívumot is kifejthetünk, ez azonban már mint kialakuló folyamat ábrázolódik. Az első versszak a Duna és az ember szabályosan váltakozó kettősére épül, soronként hol egyik, hol másik szerepel. Először a költő helyzetéről értesülünk, majd a vizen eluszó dinnyehéjről. A következő pár a felszín és mély kettőséről szól, emberben és a Dunában egyaránt. A harmadik pár pedig már az emberi lét mélyéről és a folyó mélyéről mond valamit. A felszíntől a mélyig haladó folyamat egyben valami külső belsővé válása. A pusztán

látott Duna a szakasz végére a személyes lét megjelenítőjévé válik, összeolvad az egyéni lét lényegével, az "én látom a Dunát" kezdő képe átadja a helyét a "bennem van a Duna" gondolatának. A személyes vágyak, belső emberi intenciók pedig külsővé válnak, azaz megjelennek a tárgyias Duna-képben. A Duna egyértelműen a társadalmi, nembeli élet szimbóluma, az előrehaladó, kanyargó archaikus élet-víz. A szív viszont az egyes ember lényegét jelzi, értelmét, érzelmét, egyéni életét. Az ültém-merültem-szívenből sor ezt az egyéni emberit közelíti, emeli fel a társadalmihoz, a Dunához. Ezzel párhuzamosan tárul fel a Duna szimbólum lényege is. A kettő egysége a partikularitás és nembeli összeolvadása^a, nembeli lényegét felismerő individuum létrejötte. A partikularitás és nembeliség fogalompár így a lírai megjelenítésben a jelenség-lényeg korrelatív párjává válik.

A második versszak ugyanezt a folyamatot ismétli meg az ellentétes irányból. Itt ugyanis nem az emberi személyiség adott mint partikularitás, hanem a társadalom jelenik meg partikuláris munkavégző egyedek csoportjaként. Nembelivé integrálásuk most az egyén, a nembeli individuum képen keresztül történik. A költő személyisége, történelmivé általánosított énje /"édesanyán"/, a gondolkodó ember tudja megragadni a társadalom rejtett emberi lényegét. Egyén és közösség, partikularitás és nembeliség tehát nem vezethetők le egymásból /mint ez A város peremén időszakában történt/ hanem korrelatív fogalmak, filozófiai nyelven: reflexiós viszonyban vannak.

Az első két szakasz ebben az értelemben az emberi társadalmi lét ontológiai alaphelyzetét adja meg, vázolja az ember és világ /lényeg-jelenség/, illetve az egyén és közösség /partikularitás-nembeliség/ egységének lényegét.

4, A történelem megismerése

És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt - néztem a határt:
egykedvű, Örök eső módra hullt,
szintelenül, mi tarka volt, a mult.

Az első két szakasz létre vonatkozó gondolatai után a harmadik e lét megismerésének kérdését veti fel. Minden ott kezdődik, ahol a vers dején: a konkrét, itt és most világában, a költői szemlélődés tárgyaként jelenik meg az eső. Változott a pozíció, a Duna még lenn folyt, az esőre felfelé kell nézni - két különböző dologról van szó. A tárgyas szint "szereplői" a költő, az "eső", és a "határ". Az ember kísérletet tesz arra, hogy valami folyamatosan elfutót, állandóan mozgót megismerjen, megértsen. A folytonosan változó mozgó idő körül mint színjáték díszlete, ott a "határ" a relative állandó tér, a világ. A konkrét helyzet képébe szimbolizált, metaforizált világ lép, a két szint határát paradoxon jelzi /az eső megindul, majd eláll, de közben antropomorffá válik, végül a megszűnt eső mégiscsak esik, de immár nem konkrét a világ, hanem az emberi idő szintjén./

A megismerő ember /az én/ a világot a barlangból kifelé nézi, a sötétből a világos felé irányul, de nem "szerte néz" hanem egyetlen pontra, mintegy távcsőként szegezi pillantását a dolgokra. Ez már nem a mindennapi ember mindenre egyformán reagáló figyelme, hanem koncentráció valami lényegszerűre, az ember-egésze homogenizáló viszonya az emberi időhöz. A megismerés lényeg-jelenség szerkezete következtében kétféle lesz a mult, az ami egykor "tarka volt" most szintelen egynemű, egyforma. Az egyes ember mindenkori multban megvalósuló élete a jelenség szintje volt, tarkán, változatosan

folyt le. A sok egyedi, az általánosítás, a lényegyet kiemelő közvetítés során elvesztette tarkaságát, de ezzel a történelmi folyamatba illeszthetővé vált a gondolkodó ember számára. A megismerés elvei képi síkon kapcsolódnak a lét képéhez: a mindenkori jelen tarkasága a Dunán eluszó tarka dinnyehéjhoz, az "örök eső" lényegkiemelő szürke üvege pedig a Duna mélyének örök folyamához. Sőt párhuzamos a folytonosan változó idő-folyam állandó kerete is: a "határ" illetve a "rakodópart" képében.

A lényeglátó, megismerő költő hatalom eufóriáját állítja meg az utolsó szakasz, mely a megismerő emberrel szemben újra rögzíti az emberilét lényegét:

A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölében
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sarköves, dülöngő temetők.

A szempontok, viszonyok kavalkádja lakonikus rövidségű kijelentéssel kötődik vissza a Duna képéhez: "A Duna csak folyt". Költőnk jellemző eszköze ez, egy teljesen objektív, valóságos tartalmu tömönddal megállítja a gondolatok dinamikáját, egyre fokozódó sebességét, valami alapvető, a folyamatban döntő jelentőségű elemre utalva. Az én egyediségével a közvetlenül felfogható világ pillanatnyiságával szemben a Duna a folyamat, a minden egyest összefogó egész. Ezt a konok objektivitást, a lét emberi egyéntől függetlenül folytonosságát erősíti a "csak" szintén sajátosan József Attila-i eszköze /Vö.: A város peremén "hull csak hull." "csak"-járól mondottakkal./ A szakasz további része két hasonlatra épül, ugyanugy, mint a második szakasz. A hasonlat képi alapja a Duna, illetve annak kettőssége, mélye és

felszine. Először az anya és gyermek kerül vele analógiás kapcsolatba. A habok a gyermek világát metaforizálják, egy olyan létet, mely a világ felszínén folyik, mindig a jelenhez, az adott pillanathoz kötődik. Az "anya" az emberi lét folytonosságának szimbólumaként "másra gondoló", a felszín közvetlenségével szemben a közvetített lényegiséget jelzi, ő a mélység.

Az első képpel párhuzamos a második: kiinduló pontja a felszín, a habok: ezzel szemben áll az "idő árja". Kétféle időről van szó, az örök, általános és éppen ezért szintelen idő a mélységé, a konkrét, színes, mozgalmas idő az egyes emberé. A kettő egymástól elszakíthatatlan, a partikularitás és nembeliség egymást kiegészítő egység. A gyermek a partikuláris ember életének kezdete, a temető egyéni életének vége. Ez az idő azonban csak a felszín, a történelmi folyamat jelenség szintje, bár nyilvánvalóan ebben van a lényeg is, a mély lassabb, általánosabb ideje. A kettő szétválaszthatatlan összetartozása itt is nyilvánvaló.

Az utolsó szakasz azonban már másként viszonyul a dolgokhoz mint az előzőek, a költő-valóság kapcsolat visszatér, a vers kezdő pillanatához. A költő számára a valóság mint valami külső adott, csak míg az első sorban ez a külső lét véletlenszerű eseménye /az eluszó dinnyehéj/, most külsőként az emberi lét lényegi szerkezete jelenik meg. Az egyes ember számára - még ha lényegét fétáró költő is - ember volta objektíven adott. "A Duna csak folyt" kijelentés magúnvalóvá változtatja a lényeg-jelenség, nembeli-partikuláris keretében megadott emberi lehetőségeket. Ennek a következménye, hogy a partikularitás és a nembeli összekapcsolása nem a költőben, nem a költői személyiségen keresztül történik. Vagyis

nem a belsővé válás folyamataként hanem megfigyelt, leírt, szükségszerű emberi történésként adott. Az első rész ezzel mintegy keretet kapva lezárul.

5. A költői feladat társadalmi meghatározottsága

A vers második része formájában és tartalmában egyaránt új, de szerves folytatója az elsőben felvetett gondolatoknak. Fokozódik és konkretizálódik a személyesség, itt jelenik meg először József Attila, a költő, központivá válik a költői szerep is. Az első részben az egyén csak mint egyes szám első személyű ember jelent meg. Most a lét alapvető kérdéseinek tükrözőjeként lép fel, sajátos felmérő funkciója lesz a lényeges:

Én úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.

Különös félsorral kezdődik a rész. Az előző egység az emberi lét felszínén hullámzó-eltűnő partikularitás halálával, a temető mozgó-mozgalmas képével zárul. Ebbe szinte berobban az én statikus középpontba állítása. Semmi információt nem tartalmaz, csak az "én vagyok" materiális ontológiájával alátámasztva emeli magasra az utána következő szöveget. A valóság tükrözésének különböző módjait két ige szimbolizálja: a néz és a lát. A nézés a valóság jelenségeinek figyelemmel kísérése, a felszín letapogatása, ami ugyanugy a mindennapi ITT és MOST-ban történik, ahogy az előző részben nézte az eluszó dinnyehéjat. Ide tartozik a Duna felszíne, a praxis, a munka, az "egyes ember léte". Ezzel szemben a látás, pontosabban a meglátás a dolgok mélyének megértése, a lényeg felfogása. Ez a mélyre hatolás nem állandó állapot, hanem villanásszerűen megteremtődő felismerés, amely átfogja az emberi lét egészét. A világ észlelésének ez a kettőssége általánosodik a két

következő sorban:

Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit százezer űs szemlélget velem.

A lényeg megértése pillanatnyi, az ember egészének valamilyen egynemű közegen keresztül megteremtett koncentráló, lényeg-megragadó, tudatos tette. A nézés, mint az egész-ember valóság-tükröző tevékenysége - tartós, de felszínen maradó. A tartós-ságot a sok egyedi nem-tudatos egymás mellettisége adja /"szemlélget"/. A dolgok sora - amit "néz" - átalakul az "idő egésze"-vé, a meglátott-megértett teljes multtá. Az idő objektív, hiszen a dolgok és emberek sorának ideje - de szubjektív is, hiszen a költőben realizálódik. A "százezer űs" társadalmi konkrétságot ad, az űsök viszont csak "szemlélget"-nek, azaz nem látnak csak néznek, a dolgok összefüggésének megértéséhez nem jutnak el. Ennek magyarázatát kapjuk meg a következőkben:

Látom, mit űk nem láttak, mert kapáltak,
ültek, üleltek, tették, ami kell.

Az ember konkrét, mindennapi léte, a megélhetésért folyó napi küzdelem okozza, hogy az emberek nagy tömege képtelen felemelkedni a történelmileg lehetséges emberi lényeg szintjére, azaz nem adatott meg számukra a látás lehetősége. Nagyszerűen fogja össze a konkrétumba folyó mindennapi, partikuláris emberi lét alaplemeit: a társadalmi munkamegosztás kényszere által adott munkát, a marx "labourt" /kapáltak/, a harcot, háborukat /"ültek"/, a fajfenntartást, az utódok nemzését /"üleltek"/ és az egész alapjául szolgáló társadalmi cselekvéskényszert, a társadalmi szükségyszerűséget /"tették, amit kell"/. A versszak imént idézett első két sorában a költő - adottságai és objektív körülményei miatt - olyan pozitív lehetőséggel bír, amelytől őseit megfosztotta a tevékenység kényszere.

A következő két sor dialektikusan megfordítja ezt, hiszen az ősök valami többlettel bírnak, amire viszont a költőnek nincs lehetősége:

S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

A dolgozó ősök, az "anyagba leszálltak" munkájukkal állandó kapcsolatban álltak a tárgyakkal, magával az anyaggal, a valósággal. Ember és természet közvetlen kölcsönkapcsolata ősi tudást, az objektum és az emberi szubjektum legeredetibb viszonyát rejtí. Számukra nem érhető el az elvont tudás, a költő-gondolkodó viszont az anyag titkához nem jut el /vö.: ugyanez A város peremén című versben is: "az anyag gyermekei"/. Pontosabban a két tükrözési mód szintéziséből megteremtődhet a teljesség.

Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.
Enyém a múlt és övék a jelen.

Az öröm és bánat képi megjelenítése az előbb leírt dialektikának, a két oldal elválaszthatatlan együttes létezésének. A költőé a szintézis funkciója, a meglátás tette, a múlt összefogása az alkotás pillanatában. Az ősök jelene viszont a mindig konkrét ITT és MOST világában megvalósuló tevékenység, a mindig akkor, abban a pillanatban megvalósuló mozzanat, mely egységgé /multtá/ az ősök számára sose tudott összeállni. Nem-beliségünk tudatosítását, felmutatását a költő végzi, az ő számára már közvetített minden akkori jelen. Nyilvánvaló azonban, hogy integráló, a pontszerű időszakaszokat történelmi folyamatként meglátó tevékenysége csak ősei konkrét, anyagi munkatevékenységén alapulhat:

Verset írunk - ők fogják ceruzámat
s én érzem őket és emlékezem.

A kapcsolat újra és hangsúlyozottan kölcsönös, az ősök léte, tárgyi tevékenységük meghatározza a költőt, és a költő is

visszatér hozzájuk, hiszen rokon velük /vö.: "A költő, a rokon" - A város peremén/, "érzi" őket. Az "emlékezem" tette pedig az egész multban-mindig-jelenvaló felemelése a nembeli lényeghez. Lukács György írja, hogy: "A 'belsővé tevő emlékezet' valóban a belsővé tevésnek az a formája, amelyben és amely által az egyes ember és benne az emberiség - multat és jelent mint saját művét, mint őt megillető sorsot veheti birtokába." /Lukács, 1969. I.köt. 351.o./. A költő felismeri, hogy élménye, költői mondanivalója az emberi társadalmi lét sajátos összegzése, tükrözése, a konkrétan is megadható közösségnek mint az emberi nem materiális-valóságos alapjának öntudata.

A második rész ezzel le is zárult. Az egész egységben két kifejlő folyamatot fedezhetünk fel. Az első valami "közösségivé" válás. A kezdés teljesen a személyes szinten történik, az "Én úgy vagyok"-kal, csak a versszak végén egy sor, mintegy másodlagos jelenlevőt, kapcsolja a költőhöz az őseit. A második versszakban már kettős váltás is történik az én--ők, a költő és az ősek viszonyban: először a költő pozitív /bir valamivel értelemben/ és az ősek negatívak /megfosztottak/, majd az ősek pozitívak és az én negatív. Az utolsó versszak az ők és az én teljes szintézisét, az ellentmondó pótlusok egységbe olvasztását hozza. A funkciók, lehetőségek ők-je és én-je az egység mi-jébe szintetizálódik

/"Tudunk", "irunk"/. Az egyén és közösség folyamatosan kialakuló kölcsönkapcsolata valósul tehát meg, a "mi" egységes közösségig. A három szakasz ilyen modellje tehát a következő:

1. ÉN $\longrightarrow$ ŐK   2. ÉN $\longleftrightarrow$ ŐK   3. MI /ÉN + ŐK/

A másik, jóval halványabb folyamat az elvont történe-

tiség jelentkezése. Az első részben csak az általános emberi-ről volt szó, itt már százezer év előttől máig, az őszüktől a költőig tart az iv. Végeredményként jön létre a költemény, mely így konkrét és elvont, egyedi és nembeli, múlt és jelen, lényeg és jelenség összefogója.

Kitűnik mindebből, hogy a költői feladat fogalma is lényegesen eltér a korábbi, A város peremén-ben kifejtettektől. A költői tevékenység "demokratizálódott", eltűnt a korábbi messianisztikus jelleg. A költő most nem próféta, hanem azonos szinten van "ősei"-vel, nem az elválás, hanem éppen az ŐK és az ÉN integrációja felé halad /A város peremén-ben ez ellentétes volt/. A második rész ezzel az első általános emberi problémáihoz új aspektusként a költői alkotás kérdését adja. A költői feladat elvesztette különlegességét, elvesztette azt az igényét, hogy valami konkrét forradalmi perspektivához kötődjön és valahogy közelebb került ahhoz, amit ma a "mindennapok forradalmiságá"-nak nevezünk. Vagyis egy olyan forradalmi tevékenység, amely az átmeneti korszakban is valószínűsíti a lehetőségeket nyújt a költőnek. A költői funkció lényege nem a jövőre, a majdan megvalósítandóra irányulás, hanem sokkal inkább a jelenben mozog. A múlt törvényeinek, a mostanra kialakult emberi valóságnak feltárásával segíti a lényeg felismerését. Nem egy megvalósítandó új rendet kínál, hanem a fennálló logikáját mutatja be, a jövő alakítása - minden ismeret alapján - minden ember, az emberiség kötelessége és lehetősége.

6. A származás mítosza - a nembeli egyén materialista onto-
lógiája

Az első rész - mint láttuk - az emberiség és az egyén kapcsolatának általános jellemzőit mutatta meg, a társadalmi lét egyfajta ontológiáját adta. A második ennek ellentett pólusaként az egyéni, nembeli feladat - a költői funkció - lényegét írta le, szintén a társadalmi munkamegosztás és szerep ontológiai tükrében. A harmadik rész integrálja a személyest és a társadalmat, tehát azokat a közvetítő elemeket bontja ki, amelyek egy meghatározott nembeli individuumot egy meghatározott társadalmi-nembeli lét-helyzethez kötnek.

Anyám kun volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.
Mikor mozdulok, ők ülelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt -
ez az elmulás. Ebből vagyok. "Meglásd,
ha majd nem leszünk!..."- megszólítanak.

Megszólítanak, mert ők én vagyok már;
gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az összejtig vagyok minden ős-
az ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
apám- s anyámmá válok boldogon,
s apám, anyám maga is ketté oszlik,
s én lelkes Eggyé így szaporodom!

Az első és második részben az emberi lét mint időben lefolyó folyamat ábrázolódt, a Duna vize és a zuhogó eső képében. A tiszta időbeliséget, az örökké mozgó, változó jelleget csak most egészíti ki a kontextus, az állandóbb keret, melynek elvont képe már a "határ", illetve "rakodópart" metaforáiban is jelentkezett. A "társadalmi tér" elkülönültség e ugyanugy a költő személyén keresztül olvad össze, mint ez az időnél történt. A "kun", a "székely" és a "román" különbsége ugyanolyan integrált, szétválaszthatatlan egységet, szerves, biológiai

Összetartozást nyer, mint a Duna felszine és mélye kapott az első részben. Jellemző, hogy a kiinduló pontban nincs benn a magyar, az egységet nem egy elvont nemzet-eszmény, hanem a konkrét emberi születés, felnövés adja - az ember egyetlen "természeti közösségében", a családban, nem egy választott, hanem a készen kapott formában összegződnek a különbségek. Az igazi örökség, az egység alapja a kapott élet/"étel"/ és a hallott tudás /"igaz"/. Talán nem túlzás e gondolatban a freudizmus nagyon finom, áttételes hatását látni. Az apa-manya-gyermek hármass ontológiai meghatározó szerepe, egyfajta biológiailag is megalapozott társadalmiság József Attila más verseiben, különösen pedig tanulmányaiban kimutathatóan pszichoanalitikus eredetű. Ugyanílyen gondolat az anya-élet és apa-szó kapcsolat is: az anya mint primér életet és szeretetet adó lény, az apa pedig mint felettes-én-t létrehozó azonosítási alap a társadalmi, emberi lét szabályait közvetíti. Itt azonban mindez szervesen kapcsolódik a marxista ontológiához, nem történik ideológikus csusztatás a freudizmus felé, melyre a tanulmányokban elég példát találhatunk /vö.: Bókay, 1980./ Különös paradox felcseréléssel folytatódik a vers az "én mozdulok" - "Ők ülelnek" - "én elszomorodom" eseménysorban. Az egyes ember örök bánata, személyes tragédiája fejeződik ki e néhány sorban. Mozdulata, ittléte a világban az "ülelés" tettének következménye, de minden nemzés, minden születés magában hordja a halált, az elmulást. Azzal, hogy létrejött, egyben halála is megszületett. Ujra Freud-dal rokonítható gondolat ez, de éppen azáltal haladja meg, hogy megfelelő helyre teszi, felismeri, hogy az ember egy sajátos létformájának /partikularitásának/, nem pedig az emberi nemnek a

jellemzője ez. Az "Ebből vagyok" a magánvaló létezés elvének gondolata, az ez van természeti szükségszerűsége. Meghaladásának iránya a társadalmi kapcsolatok felismerése - a vers következő mondata már erre vezeti az olvasót.

A természeti korlátok túllépésének eszköze a már vizsgált kommunikáció, a "történelmi beszéd" ősök és utódok között, a "megszólítanak" tette. A kétszer ismételt "megszólítanak" kilép az első realitásából, amikor még valóban megszólítják szülei. A második a nem-élő ősök szavának meghallása /a "hallgat a mély" megfejtése/, a kommunikáció a pontszerű egyént a nembeli folyamat kontinuitásába kapcsolja. A "belsővé tevő emlékezet" eredményeként eredményeként mondhatja, hogy "több vagyok a soknál", azaz a nembeli fejlődés egységét, totalitását képes felfogni, szemben az ősök, a dolgozó apák és anyák kényszerű, nem-tudatosított egyediségével. A tudatos viszony az emberi lényeghez pedig azzal a következménnyel jár, hogy személyében, tudatában minden addigi emberi lényeg összepontosul, ő /mint minden költő/ Antigoné és Hamlet, Brutus és Robespierre tetteinek, tanulságának összegzője és átadója. Élete valójában minden individuum, a kor nembeli lényegének szintjét elsajátítani tudó ember sors-modellje, Összegezés és szétoszlás; az ősök létének, életének egységesítője a jelen irányába, elenzője, értelmezője, megértője, tehát szétbontója a múlt irányába. A mechanizmus általános lényegét már az első rész harmadik szakasza is tartalmazta: a múltbeli tarka, akkori jelen, és a jelenből nézett, lényegszerű, igazabb múlt különbségének azonosságában.

A Dunánál e sokat vitatott gondolatának fenti interpretációját két nagyon valószínű hatással is bizonyítjuk.

Az egyik Thomas Mann, akinek 1936-os Freud tanulmányában

megtalálható "az Ős vagyok" gondolat: "mert az idő megállításával a múlt valamennyi Elizérje a jelenlegi énjévé torlódik benne" /Mann, 1970. 281./ A tanulmány első magyar nyelvű publikációja a Szép Szó-ban történt a 80 éves Freudot köszöntő emlékszámban /1936.május/, egy számmal A Dunánál előtt. A hatás vagy párhuzam - úgy gondolom - részben magyarázza kimutatott freudista párhuzamokat is.

A másik hatás talán még világosabb. A Hegel, Marx, Freud-ban van egy Marx idézet, mely versünk egésze szempontjából is döntő jelentőségű: "A szocialista ember számára - ugymond - az egész ugynevezett világtörténelem nem más, mint az ember nemzése /illetve termelése: Erzeugung/ az emberi munka által" /ÜK, III.265./ A tanulmány ezen részében József Attila Marx alapján azt bizonyítja, hogy az ember egyéni és társadalmi élete elválaszthatatlan egységben és a két elem egyensúlyában folyik, hogy Marx szerint a történelem az "ember emberré válását" írja le. Mindez A Dunánál alapgondolata is. A fent szószerint idézett Marx szöveg a Gazdasági-filozófiai kéziratokból való és egy hosszabb gondolatson végkövetkeztése. Kiinduló pontja pedig éppen az a regresszus-probléma, amit az imént elemeztünk. Marx a végtelen, visszafelé irányuló regresszussal szemben éppen a körmozgást, az oda-vissza utat hangsúlyozza: "Apád és anyád nemzett téged, tehát benned két ember párosodása, tehát az emberek nembeli aktusa termelte az embert. Látod tehát, hogy az ember a létezését fizikailag is az embernek köszönheti. Nemcsak azt az egy oldalt, a végtelen progresszust kell tehát szem előtt tartanod, amelyet tekintve tovább kérdezel: Ki nemzette atyámat?, ki az ő nagyatyját? Azt a körmozgást is rögzítened kell, amely

ebben a progresszusban érzékileg szemlélhető, s amelyet tekintve az ember a nemzésben önmagát ismétli, tehát az ember mindig szubjektum marad." /Marr. 1970.76./ József Attila gondolatmenete, A Dunánál filozófiai szerkezete ellentétes irányban, az előbb József Attila fordításában idézett marxi szövegből kiindulva, az általános ontológiából, a munkából és kommunikációból jut el a regresszus probléma marxista megoldásához a most idézett gondolathoz. A gondolat eredete, a hatás azonban kétségtelen.

7. A közvetített szint - a történelmi realitású közösség

A harmadik rész harmadik szakaszában az előző rész központi gondolata "az Ős vagyok" általános eszméje bomlik ki a történelmi valóság konkrétabb szintjén. A kezdő kijelentés nyelvi szerkezetében is erre utal /"az Ős vagyok - a világ vagyok"/.

A világ vagyok - minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kinja meggyötör.
Arpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa -
török, tatár, tót, román kavarog
e szivben, mely e multnak már adósa
szelíd jövővel -mai magyarok!

Az egyén mint a történelmi tér /"világ"/ és a történelmi idő /"volt, van"/ összegzője, a társadalmi lényeg tükre jelenik meg. A konkrét társadalom szintjének lényege az az antagonizmus a harcok, osztályharcok története, mely a nembeli lényeg általánosabb szintjén csak mint eredmény, mint kiküzdött emberi teljesítmény jelentkezett. Ez az oka annak, hogy az osztályharc-szerű antagonizmusok eddig nem kaptak helyet a versben. Az osztályharc ilyen értelmezése József Attila 1934-37-es világképének egyik jellemző vonása, a tanulmányokban, különösen A szocializmus bölcséleté-ben és a Hegel, Marx

Treud-ban még részletesebben megmutatkozik. Elemzett versünkben azonban a tanulmányoknál jóval világosabban megmutatkozik, hogy a nembeli lényeg fogalom nem az osztályharc helyett szerepel, hanem a kettő szerves egysége teremtődik meg /amit a marxista filozófia csak manapság, Lukács Ontológiá-jában írt le./

A történelmi szint antagonistikus szerkezete bonyolult sokszínűségben ábrázolódik. Az egymással harcoló népek képe után már történelmi-társadalmi szempontból meghatározott népről, a magyarságról van szó. A magyarság-gondolat először itt, az utolsó előtti versszakban bukkan fel. A költő mint az antagonistikus egységének letéteményese a haza földjének teljességét vállalja, a honfoglalókat, Árpádot és a meghódítottakat, Zalánt; az elnyomó Werbőcsit és az elnyomott Dózsát; a minket megtámadó törököt, tatárt, és az általunk elnyomott nemzetiségeket /tét, román/. Az ellentmondások egysége a "sziv"-ben teremtődik meg, a nagy történelmi perspektíva íve visszahajlik az emberi fejlődést értő-érző individuumhoz, egyben a sziv-Duna szimbólumpáron keresztül a folyó első részben kifejtett képhez /"Mintha szívenből folyt volna tova"/.

Az idő és a tér csak most válik teljessé, eddig sem a jövő, sem a magyar nem szerepelt. A társadalmi antagonistikus eredményeként létrejött itt élő nép a maga sokféleségében a magyarság, és a "mai magyaroknak" feladata a jövő megteremtése. A magyarság - és ez már József Attila nemzet-elméletének egyik kulcspontja - nem kiindulópont, hanem eredmény, nem az "igazi" "törzsszüks" vagy "mély-magyar" gyökeret, hanem az emberi fejlődés történelmileg megformálódott erre a közösségre és a jelen helyzetre érvényes nembeli feladatait kell megtalálni.

8. A személyes feladat

A vers utolsó szakasza tipikus példája a verset záró kataritikus hatás-utánt rögzítő mellék-dal-nak:

...Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a multat be kell vallani.
A Dunának, mely mult, jelen s jövő, egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés.
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

Már a három pont jelzi a váltást. Az "Én dolgozni akarok" rövid egyértelmű és teljesen konkrét kijelentése újra az ITT és MOST konkrét világára utal vissza. Az "Én", a költő, az éppen akkor létező egyén célja nem valami kiugró, nagy tett, hanem egyszerűen értelmes, mindennapi tevékenységét akarja végezni. Nem akar új "harcot" kezdeni, hanem a történelmi mult eredményét szeretné az emberi lényeknek megfelelően megvalósítani. Mindennek szellemi eszköze az "emlékezés", az elme, a gondolkodó ember tudatos tette, a mult jelenbe és jövőbe hatoló felmérése, együtt a valóságos közösségi tevékenységgel az emberi rend létrehozásával /"rendezni"/.

Világos, hogy mennyire egyoldalú lenne a verset pusztán a Duna-menti népek problémáira vonatkoztatni. Őseink harcainak ez csak egy eleme volt, ebbe a harcba tartozott még az idegen elnyomó /török, tatár/, sőt a belső társadalmi elnyomás elleni harc /Werbőczy--Dózsa/ is. Az új rendnek így mindhárom harc pozitív békévé történő feloldását kell megvalósítani a társadalmi osztályok egyenlőségét.

Ebben a versszakban kapcsolódik össze kimondva is a Duna-szimbólum és a tér-idő dialektikája. Az "emlékezés" is "békévé" finomul, a költemény konkrét tennivaló kijelölésével zárul. Az emberfeletti költői lángolás után itt a feladat csendesebb, személyesebb és emberibb megfogalmazása

történik. A "humánusot, az egész nagy harmóniáját kereső-kutató, és roppant küzdelmei között az élet mindennapjának örömeire vágyó huszadik századi ember" /Tamás A., 1964. 149.o./ vallomása, személyes reménye, melynek alapja az egyéni értelmes élet lehetősége utáni vágy.

Téves lenne mindebből azt a következtetést levonni, hogy József Attila bucsut mondott volna forradalmár eszméinek. Csak arról van szó, hogy gondolattá, elméletté kristályosodott az a dübbenet, amely az Eszmélet szerzőjét fojtogatta, választ kapott az a kérdés, hogy hogyan tovább az egyre embertelenebbé váló, a forradalom reményétől egyre távolabb kerülő korban. Választ adott a Hegel, Marx, Freud kérdésére, arra, hogy "hol csuszott hiba a számításba: hogy lehet az, hogy az un. "tárgyi előfeltételek" megvannak s az alanyiak hiányoznak?" /ÜH.III.263./ A vers az "alanyi feltételek" megteremtésének módjáról, az öntudatos ember "termeléséről" szól, arról az emberről, aki téveszméktől és gyilkos mítoszoktól mentesen, az emberi gondolat jegyében szervezi meg társadalmát.

9. A magyarság problémája

A Dunánál megrendelt vers volt, József Attila egy olyan Szép Szó szám élére írta, melynek tartalmát nagyrészt előre ismerte. A Hű magyarok, régi magyarokról célja a magyarság eredetének, nemzeti hagyományainak végiggondolása volt, szemben az egy év múlva következő Hű a magyar? különszámmal, mely a magyarság jelenét vizsgálta. A Dunánál azonban jóval tovább megy, mint a Szép Szó bármely tanulmánya, nem fokozatában, hanem minőségében ad új típusu nemzet-konceptiót. A Szép Szó tanulmányírói egy-egy személyiséget irtak le, vagyis a nemzeti, népi problémáját olyan

irányba terelték, mely ugyanugy szemben állt a konzervatív nemesi patriotizmussal, mint a népi írók szegény népre, parasztságra támaszkodó nemzetmentő elveivel. Fejtő, Ignótus, Horváth stb. számára a magyar nemzeti hagyomány magányos hőskoruk ellenállásán szükségszerűen megbukó tragikus entellektüellek gondolataiban fedezhető fel. Horváth Tibor Árpádja például "higgadt, mintenkitől tisztelt, de senkivel sem barátkozó, deris, de nem vidám kedélyű, bátor, de nem harcias, igazságos és jóságos, de nem külső elismerésért, a közügyekért küzdő, aki csak saját körében érezte jól magát" /20.o./. A magyarság eszménye, már a győztes Árpád óta: elszigetelődni és megvalósítani önmagunkat. A kötet legszínvonalasabb tanulmánya Fejtő Ferenc Martinovicsa. Fejtő egy új típusú értelmiségi forradalmárt fedez fel Martinovicsban: "nem hős volt, hanem entellektüel, mozgási szabadságra, működésre szomjas, nyugtalan, hiu szellem" /121.o./ Fejtő cikkében valójában kísérletet tesz a reformkor megfordítására. A reformkor nemese a magyarság kérdésének megoldását elsősorban a nemzeti függetlenség biztosításában látja, a társadalmi egyenlőség másodrangú kérdés. Martinovics viszont olyan lény volt, aki értelmiségi öntudatára támaszkodva /melyben nem volt sem katonás hősiesség, sem szerzetesi fegyelem/, kész szövetkezni a felvilágosult idegen elnyomóval, hogy a társadalmi fejlődésre vonatkozó eszméit valóra váltsa. "A kor igazi forradalmúrai" - írta Fejtő - "nem Rousseau-ra hivatkozó, demonstráló és szabotáló rendek voltak, hanem az uralkodóház, igenis a Habsburgok, az államtanács, a bürokrácia s az a néhány tucatnyi magyar és osztrák entellektüel, akik melléjük szegődtek" /127.o./. Martinovics tragédiája "a magyar értelmiségnek, értelmességnek tanulságos és tiszte-

letre méltó tragédiája volt" /136.o./ zárja Fejtő több szempontból látnoki szavait.

József Attila és A Dunánál jelentősége abban áll, hogy olyan utat mutatott, amely összekapcsolja a Szép Szó nacionalizmustól mentes magyarság-gondolatát, új típusú intellektuális elgondolását egy széles alapokra támaszkodó közösség-konceptióval. A Szép Szó körével szemben következetesen érvényesített marxizmusa alapján versében nem a "mai magyarok" beszélnek a "régi magyarok"-ról, hanem a "mai magyarok" történelmi geneziséét, a nemzeti lét társadalomontológiai lényegét ábrázolja. Ezért új típusú nemzeti mult eszményhez és új típusú nemzeti hős eszményhez jut. A nemzeti mult a sokszínű, a jelen egységébe, emberi együttlétébe oldódó emberi nembeli fejlődés, a nemzeti hős pedig otthonáért küzdő gondolkodó, érző tudatos ember eszménye. A Dunánál talán az első olyan hazafias versünk, mely meghaladja a nemzet fogalmát és az emberiséghez jut.

A népiesekkel szemben A Dunánál abban egészen új, hogy bebizonyítja: nem a nemzetiből lehet eljutni az emberi lényeghez, nem a magyarság tiszta fogalmának kidolgozása nyitja meg az utat az emberiségben kapott funkció megértése felé, hanem az emberi lényeg megértéséből következhet a nemzeti hagyományok, a népi gyökerek helyes felfogása. Vagyis a fejlettebb közösségi forma teszi lehetővé a közösségi integráció alsóbb szintjei megfelelő értelmezését. Csak így kerülhető el az, hogy akár a legforradalmibb, legdemokratikusabb népiesség is ne váljék rombolóvá, nacionalizmussá. A nembeliből levezetett haza fogalom teljesen mentes a romantikától, ami pedig a kor minden népiesség elméletében impliciten bennfoglalt volt.

10. A Dunánál világhép-vázlata

A korábbi elemzések alapján is nyilvánvaló, hogy a A Dunánál világhépe számos ponton eltér a dolgozat elején vizsgált versektől. Különösen kontrasztba állítható, a szinte párvetének nevezhető A város peremén-nel. A két vers háttérében a marxizmus két történelmileg lehetséges változata fedezhető fel. A város peremén célja a feladat-kijelölés volt, emiatt a jövőre koncentrált, egyfajta forradalmi Sollen-t állított fel, konkrét össztársadalmi hatású céljai voltak.

A Dunánál ezzel szemben inkább hely-feltárás volt, a multra és jelenre vonatkozott és az általános emberi, illetve történelmi szempontból konkrét nemzeti Kellés-t képviselt. Az emberi nem és az individuum kapcsolatát helyezte középpontba, a lét értelmességét általános filozófikus szempögből végezte. A Dunánál elméleti háttére, meghatározó műve a Gazdasági-filozófiai kéziratok szemben a másik vers Történelen és osztálytudattal párhuzamos gondolataival. A város peremén az egyén geneziséét úgy képzeli el, hogy az egy preformált, szükségsszerű mozgásformákkal bíró világba születik /"öntöformába löttýintve"/. A Dunánál esetében a születő ember a társadalmát alakító és így önmagát is kifejlesztő lény, a történelmi közösség aktív tevékeny tagja. Ontológiájának alapja a munka, az "ösök"-ben nem a történelmi hőstett, hanem a mindennapi munka a jelentős. Az osztálytudat helyét egy átfogóbb, az osztálytudatot részeként felölelő tudatforma, a nembeli öntudat helyettesíti. Ez a tudat nem valami robbanásszerű eseményen keresztül, hanem bonyolultan, áttételesen, a valóságos élet közvetítésével érvényesül. Ebben a világban döntő szerepet kapnak a mindennapi élet reális viszonyai, kisközösségei, a költő felismeri,

hogy a közvetlen emberi élet keretei szükségszerűen közvetítik az általánosabb történelmi folyamatokat. Ezért kap nagyobb szerepet a haza, a nemzet problémája is. Lényegesen átalakult a költő feladata is, a próféta szerep helyett a költő és közössége azonos szintű együttműködése valósul meg.

D/ ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat zárásaként kísérletet teszek József Attila világgépi fejlődésének vázlatára. Az itt következő deduktív rendszer természetesen a versek elemzése nyomán a dolgozat elkészítésének utolsó fázisában alakult ki.

Bevezetőként meg kell állapítanunk, hogy 1932-36-ban József Attila világgépe, a szó filozófiai mélységű értelmében, egyértelműen marxista volt. Világgépi fejlődését így ezen az alap-világgépen belül próbáljuk meghatározni. Az "alap" voltaképpen a világgép kettős funkcióját jelzi: egyrészt a marxizmus volt költőnk totalizáló elgondolása a valóságról, azaz verseiben és tanulmányaiban ez volt az egyetlen olyan gondolatrendszer, amely a lét totalitására vonatkozott; másrészt ez volt az integráló elgondolás, amely egyéb elképzeléseket, filozófiai áramlatokat saját részévé integrált. A versek részletes elemzésének eredményéből azonban világos, hogy a költőnk csúcskorszakát jelző néhány év világgépében a döntő azonosság mellett jelentős változások is felfedezhetők. Az elkülönített két típus nem ellentétes, inkább /bár igen lényeges/, hansúly-eltolódást jelez. A világgép számos mozzanata változatlan formájú marad, mások megváltozott alakban térnek vissza, míg egyesek teljes mértékben kicserélődnek. Jelen fejezetben a fejlődés bemutatása érdekében elsősorban a különbségre koncentrálok.

A két változat metaforikusan "törvény-elvű" illetve "individuum-elvű" modellnek nevezhető. Az előbbihez A város peremén, az Elégia, a Téli éjszaka és az Eszmélet első fele tartozna, a másodikhoz az Eszmélet második része. A Dunánál és a Levegőt! kapcsolható. Az első csoporthoz köthető -

- később kifejtésre kerülő módon - a Reménytelenül is.

A két csoportot - már az elemzések közben - más eszközzel is elhatároltam. Mégpedig párhuzamosítva a kor két jelentős marxista munkájával, az elsőt az 1923-ban kiadott Történelem és osztálytudat-tal, a másodikat a 30-as évek elején először publikált és reveláló hatású Gazdasági-filozófiai kéziratok-kal. A párhuzam jelzésekor természetesen nem elsősorban a közvetlen hatásra gondoltam - bár ez sem kizárt, sőt a második mű esetében egyenesen bizonyos - hanem arra, hogy a két könyv a marxista elméleti és politikai gondolkodás korabeli fejlődésének két fázisára utal. A gondolati hangsúlyváltás, amely József Attilát jellemzi, megtalálható az időszak jónéhány jelentős marxistájának, elsősorban Lukács Györgynek műveiben, de Hermann István ilyen párhuzamot talál Gramsci, Karl Korsch és Révai fejlődésében is.

I. A TÖRVÉNYELVŰ MARXIZMUS

József Attila marxista világgképének két változata közül a korábbi - az Eszmélet alapján törvény-elvűnek nevezett - erőteljesen politikai gyökerű, a közösséget mint osztályt tetelezi, pontosabban egyetlen autentikus közösséget ismer el, a munkásosztály közösségét. Emberképében az ideál az osztály-egyetlen, a munkásosztály tagja. Erőteljesen a jövőre irányul, egyetlen konkrét célja a jelen megszüntetése, a forradalom. Döntő követelménye a cél irányába vivő, megalkuvás nélküli, egyetlen alternatívaként jelentkező forradalmi tett. A költő az osztály tagja, az osztálytudat legmagasabb szintű képviselője, az ilyen speciálisan közösségi tudat szerepe a történelemben döntő és közvetlen.

Ez a világgép változat számos ponton hasonlóságot mutat a Történelem és osztálytudat kategória-rendszerével. Mégpedig - és ez József Attila gondolkodói nagyságát dicséri - elsősorban annak legjelentősebb, legprogresszívebb fogalmával. Ezek közül most az elidegenedés, a totalitás, az osztálytudat, illetve a proletariátus, mint azonos szubjektum-objektum fogalmát és a képmáselméletet tekintjük át. Jelentős hasonlóság, hogy Lukács és József Attila egyként Hegelen keresztül próbálta megérteni Marxot, megvalósítani azt a programot, amelyet Lenin később kiadott filozófiai jegyzeteiben körvonalaz. Ez a kiindulópont élesen ellentétes a sztálini szektarianus-bürokratikus koncepcióval, bár egy más típusú szektarianizmust rejt, amelynek - Lukács önmagáról szóló ítélete szerint - "messianisztikus-utópikus célkitűzései voltak, módszereinek pedig élesen antibürokratikus tendenciák szolgáltak alapul" /Lukács, 1967. 701./. Valóság-képére jellemző, hogy azon az "igen eleven hiten nyugodott, hogy a nagy forradalmi hullám - amely az egész világot de legalábbis egész Európát rövid időn belül el fogja vezetni a szocializmushoz - korántsem ült el." /Lukács, 1967. 700./. Az elidegenedés Hegel fenomenológiájának alapkategóriája csak a Gazdasági-filozófiai kéziratok megismerése után kapta meg helyét a marxista filozófiában. Lukács és József Attila még a mű ismerete előtt a kor központi jelentőségű lét-kategóriájának tartották. Az Elégia, A város peremén és elsősorban a Téli éjszaka a kapitalista társadalom totális elidegenedettségének képét nyújtja. A világgép fogalmi szerkezetében az elidegenedés speciális jellemzője, hogy nem jelentéktelen hegeli hatást mutat: létezik egy teljességgel elidegenedett proletariátus mint a jelen állapota, ebből következik a forradalom, az elide-

genedés visszavétele, a jövő eseménye. Az elidegenedés fokozódása a felszabadulás titkát rejti. A Történelem és osztálytudat hasonló modellje a hegeli külsővé válás és visszavétel sémájára épül, a teljességgel elidegenedett időszakot törvényszerűen követi a visszavétel fázisa, amikor az öntudatosodott munkáosztály megszünteti az elidegenedést./Ez legtisztábban az Elégiában ábrázolódik./ A totalitás fogalma szintén Lukács koncepciójához hasonló módon, mint a munkáosztály szempontjából szemlélt lét egésze jelentkezik. A totalitás politikai-történelmi kategóriaként értelmezett, vagyis a lét csak egy történelmileg meghatározott helyről/metaforikusan a "város peremé"-ről/ ragadható meg a maga időbeli és térbeli totalitásban. Marx később kiadott műveiben körvonalazódó teljesebb totalitás koncepció, az "antropológiai és etikai, valamint praxisfilozófiai és történeti" /Hermann, 1974. 131./ szempontok egysége József Attilánál /és Lukácsnál is/ csak a második világhép változatban jelentkezik. A közösség ideáltípusa a proletariátus, a küldetéses osztály, Lukács megfogalmazásában az azonos szubjektum-objektum, József Attiláról is egyértelműen elmondható, ami Lukácsról, hogy a proletariátust "a történelem szubjektummá váló objektumának tekinti, az első osztálynak a történelemben, amely objektív tudathoz jut el, ahonnan az egész társadalom átlátható" /Papp, 1979. 25./. Sőt a "proletariátushoz absztrakt módon hozzárendeli az öntudatot. Az osztálytudat: a proletár osztályharc világtörténelmi hivatásának tudata, mint a magát kereső szellem fejlődésben lévő magára találása nyer értelmezést, amikor a megismerő szellem és a megismert objektum szubsztanciájában homogén és a megismerés pusztá ténye változást idéz elő a megismert objektumon /a

proletariátuson/." /Papp, 1979. 25./ Az emberiség, a nem fogalma ebben a periódusban elárendelt az osztálynak, vagy azonosul a proletariátus fogalmával. Mint már jeleztük, a kultúra az osztálytudat, a valóságos helyzethez hozzárendelt racionalis reakció megtestesülése. Az egyéni, személyes szféra csak nyersanyag, az érzések, vágyak feloldódnak a történelmileg determinált, definiált folyamatban. Ő a messiás, a forradalom prófétája, nincs személyes léte, csak társadalmi küldetése. Megalkuvás nélküli közvetlen cselekvési lehetőséggel és kütelezettséggel bír. A Lukács által képmás elméletnek nevezett elgondolás alapján a létező, a Van számára semmis, csak a Legyen, a megvalósítandó az igaz. /Vö.: Eszméletben/. Az empirikusan fennállóra a lényegtelenség, megmerevedettség jellemző, csak annyiban érdekes, amennyiben tulmutat önmagán - ennek megragadása az azonos szubjektum-objektum történelmileg szükségszerű feladata. A lét egészen alapvető törvények tiszta, perspektivikus, abszolút biztos megvalósulása uralkodik. A folyamatot a történelem objektív menete avatja abszolúttá, megismerése a mitikus szubjektum, az osztálytudat által történik.

A világhóp problematikussága azonban éppen itt kezdődik. A képmás jelszót felfogása következtében eltűnik a közvetlen valóság sokféleségének tükrözése, az adott kor számtalan /nemcsak a törvény érvényesítése felé mutató/ tendenciája. A kor közvetlen valósága hangsúlytalanítódik, az általános társadalmi folyamatok valban domináns jellege egyedülivé változik, és minden figyelmen kívül hagyható, ami nem a domináns folyamat irányában fekszik. Ezzel azonban ismétetlen marad a valóságos folyamat bonyolult érvényesü-

lése, a szükségszerű kacskaringós utja.

Az osztálytudat koncepciója továbbá eltávolodást jelent az empirikus embertől is, így nincs személyiségelmélet sem, hiszen Lukács és József Attila (Egyéniség és valóság) véleménye szerint az osztálytudatot nem az egyesekből, nem statisztikailag kell levezetni. A "hozzárendelt" osztálytudat ilyen koncepciójában nincsenek meg azok a cselekvési formák, azok a cselekvő emberek, akik az elméletet megadó osztálytudatot gyakorlatiá teszik. Az elv, a gondolat így nem tudja megtalálni azt a valóságos struktúrát, amiben érvényesülhetne, hiszen az egyes itt és most létező polgári, kispolgári személyiség alakítása nem programja. "A hozzárendelt tudatnak forradalmi gyakorlatba való átcsapása itt - objektíve tekintve - tisztára csodaként jelenik meg" (Lukács, 1967.708.). József Attila számára is program az, hogy "minden ellentmondást fel kell oldani a forradalmi praxisban, illetve azt, amit nem lehet a forradalmi praxisba közvetlenül beleérteni, mint alacsonyabbrendűt, kívülrékesztetni a tárgyalás körén." (Hermann, 1974.129.) Itt azonban felmerül a filozófus és költő lényeges különbsége is. A tanulmányíró József Attila maradéktalanul megvalósítja ezt a programot, mint költő többet ad ennél. A líra műfaji követelményének megfelelően tükröznie kell olyan szubjektív állapotokat is, amelyek a személyes létben gyökereznek, olyan pillanatok, amikor az objektív társadalmi perspektíva eufóriája nem érvényesül, amikor a költő-ember mint kora elidegenedett, magányos szubjektuma jelenik meg. A forradalmi lendületű világkép költőileg szükségszerű (és így jó költőnél feltétlen megjelenő) személyes párja az elidegenedett ember képe, az egyedül-

lét érzésének a megélése. A törvény-elvű marxista világkép ilyen részelemként jelenik meg költőnkénél a Reménytelenül típusu versek egyáltalán nem ritkán jelentkező csoportja. Valójában az elidegenedést mutatják be, azonban nem úgy, mint a világ szükségszerű elemét, hanem mint az emberi lét rendszerét, nem a mérnök-költő hozzáállásával, hanem a szenvedő ember attitűdjével. Ennek a részelemként jelentkező világképi változatnak jellemzője az egyén-szintű megfogalmazás, amely abszolút egyediségében ugyanakkor az emberiség általános sorsát hivatott allegorizálni (a szó lukácsi értelmében), átéli a tárgyá válást (szubjektum-objektum felcserélődés), az idő térré merevedik, a lét történelmietlen, az ember szükségszerűen passzív. Nagyon lényeges továbbá, hogy a Reménytelenül világképe határozottan elkülöníthető az utolsó időszak verseitől, amelyekben az elidegenedettség érzése dominánssá válik. Azokat már a freudi elmélet és gyakorlat sajátos szubjektivizált változata jelzi, alapvető a stigmatizáltság érzése, a bűnösség motivuma, a szeretetigény. Ezek a Reménytelenül világát nem, vagy csak pillanatnyilag jellemzik.

A messianisztikus, abszolút törvényre építő világkép további következménye a hegeli hamis tudat fogalmának a szerepe. A kategória újra csak döntő jelentőségű Lukácsnál is (1923. 276-277.), aki a személyes lét, az egyes ember világának a dialektikus helyét próbálja e kategóriával körvonalazni a történelmi-társadalmi folyamatok szükségszerűségén belül. A hamis tudat a személyes célok és tettek szövedéke, az igaz pedig az az öntudatlanul megvalósított társadalmi folyamat, amely a társadalmi fejlődés lényegét képviseli. Az egyéni személyes szféra csupán

"nyersanyag", véletlenszerű, feloldódik a történelmileg definiált folyamatban. A személyes tudat csak mint osztálytudat, azaz közvetlenül társadalmivá válva kerülheti el a lényegtelen létet. Ez az osztálytudatos messianizmus a kor munkásmozgalmában objektív háttérrel bírt, feltehetően a közvetlen tett realizációja váltja ki, amikor minden más ut, finom elkülönítés, szubjektív érzés, személyes cél, gond indifferenssé válik egy jelentős vagy-vagy jellegű feladat tükrében. A közvetlen tett lehetőségének gyengülése (elsősorban a német fasizmus jelensége) az egész gondolatrendszert megrendíti, a minden vagy semmi éles alternatívájával szemben felmerül a fokozatos előrehaladás gondolata. Ez viszont már csak úgy lehetséges, ha a személyiség, a tudatosuló ember döntő szerepet kap, a fennálló emberi valóság középpontba kerül, hiszen csak a jelen pillanatban létező fejlesztése, alakítása alapján képzelhető el a fejlődés. Az individuum elvű marxizmus majd éppen ezen a ponton lép tovább.

József Attilának a költőnek azonban még a törvény-elvű koncepció keretén belül is el kell helyeznie az embert. Ennek eszközeként kap fontos szerepet a freudizmus. Véleményem szerint József Attila és a freudizmus kapcsolatát vizsgálva először egy döntő elkülönítést kell megtenni. Lényegesen eltérő ugyanis a pszichoanalízis funkciója 1933 körüli költészetében attól, amelyen szerepet 1936 után kap. Az előbbit a freudizmus elméleti integrálásának nevezném, az utóbbit pedig a szubjektív átélés időszakaként jelölöm. Ezt a másodikat az jellemzi, hogy az egyéni lét, az egyes ember világa a freudi kategóriák rendszerében értelmezett, emberi kapcsolat, érzelmi hiány, bűnösség-érzés a freudizmus gondolatrendszeréből származó fogalmakban

kap testet, válik értelmezhetővé. Valószínű, hogy az elméleti ismeretek és az analitikus kezelés hatására, majd ennek nyomán indulatáttételes érzelmekkel kísérve sajátította el, tette belsővé az emberi lét, pontosabban saját szubjektív létének ilyen értelmezését. (Vö. Bókay, 1979, 1980; Stark-Bókay, 1979.)

A most vizsgált időszakra a π freudizmus elméleti integrálása jellemző. A freudo-marxizmus szintén a kor gondolata (Garrai, 1969, 60-66.) és olyan jelentős marxista tudósok is lehetőséget láttak az integrálásban, mint Vigotszkij és Lurija, továbbá Ch. Caudwell, vagy a legjelentősebb: Wilhelm Reich. József Attila a következő logikával jut el a gondolathoz: Az osztálytudat valósággá válása, az "új rend" létrehozza a "racionális reakció" társadalmi szintű megvalósítását. Szükségesnek látszik azonban egy olyan szintén racionális eljárás, mely az átalakított világban elvégzi a szubjektum átalakítását, az új világhoz formálását, a személyes elidegenedés megszüntetését. Az osztálytudat érvényesülése öntudatosodási folyamat az osztály szintjén, a történelem szintjén. Kell ehhez egy személyes szinten működő pár, a kor elvárásai szerint természettudományos módszer, amely biztosítja a személyes öntudatosodási folyamatot. Az egyén ilyenkor csak résztvevője ennek a folyamatnak, beilleszkedik a lényegszerűbb, totálisabb folyamatba. Azaz valójában a torznak ítélt személyes állapotot megszünteti az egyént pedig visszavezeti az osztálytudathoz rendelődő történelmi folyamat szabad érvényesüléséhez. Az osztálytudat és képviselője a proletariátus megszerkeszti a kint világot, a pszichoanalízis pedig a bent szubjektív szféráját alakítja olyanná, hogy (1) az egyén igazodjon a társadalom természetes folyamataihoz, a

nagy törvény megvalósításához, a kint rendjéhez, (2) a belső szükségszerűség, a belső természetesség feltárásával átalakítható és harmonikusan kiteljesíthető legyen a polgári társadalomban szükségszerűen ellentmondásos ösztönvilág. József Attila freudizmusa (1933 körül) éppen azt a funkciót tölti be, amit a törvényelvű marxizmus betöltetlenül hagyott: hiányzó személyiségelméletként szerepel, az emberi lét személyes szintjének irányítását. végzi el. Érdemes idézni Németh Andort, aki leírja József Attila válaszkísérletét arra, hogy az anyagi feltételek megléte ellenére miért nincs még szocializmus az európai országokban: "A hiba - feleli - a már Hegeltől is felismert 'hamis tudat'-ban rejlik. Nem azt tartjuk ésszerűnek és szükségszerűnek, amit társadalmi helyzetünk és érdekeink szerint annak kellene tekintenünk, (...) József Attila mármost a hamis tudat egyik főforrásának tekinti a lelki gátlásokat, amelyek bár eredetükben nemi jellegűek, fejleményekben és jellemtorzító áttételeikben kifejezetten antiszociálisak" (Németh, é.n. 124-125.).

II. AZ INDIVIDUUM-ELVŰ MARXIZMUS

József Attila költői fejlődésének következő lépésében történt meg a második típusu, kiteljesedett marxista világkép megteremtése. Ennek részleteit a Levegőt!, A Dunánál és az Eszmélet című versek elemzésénél is vizsgáltuk. A marxista világképen belüli váltást pontosan megadható politikai és személyes motívumok sürgették. A fasizmus tartósnak látszó berendezkedése, elszakadás a KMP-től, az Egyéniség és valóságra adott válasz, majd az egységfront cikkekre kapott durva elutasítás eltünteti a közvetlen cselekvés lehetőségét, feltárja a történelmi valóság

jóval bonyolultabb szerkezetét. Jelentős a Gazdasági-filozófiai kéziratok megismerése, a marxizmus szisztematikus újratanulmányozása, a törvény "felfeslésének" kiderítésére (vö. Fejtő, é. n.). Feltehetően új filozófiai hatások is érték: Heidegger és Bergson. Távolít a messianisztikus megalkuvás nélküliség koncepciójától az egységfront gondolatának elfogadása, beépítése is. Az individuum-elvű világkép változat legáltalánosabban a következő elemekben különbözik az előzőtől (hangsúlyozva, hogy a lényegi világkép azonos!): A politikai hangsúly helyett most a filozófia szemléletmódja uralkodik, a legmagasabb emberi közösség az emberi nem, az ideális ember a nembeli individuum. Fontossá lett a jelen, döntő a hely-feltárás, az előző világkép-változat feladatcentrikus koncepciójával szemben. Ezért az empirikus mindennapi lét fontos szerephez jut, mint olyan valóság ahol cselekednünk kell. Az osztály és a költő bonyolult valóságos léten keresztül közvetítődik az emberi nembeli fejlődésbe, a tudat szerepe áttételes. Céljai a korábbi világkép-változatnál egyrészt olvontabbak, kevésbé artikuláltak (nincs közvetlen forradalom-várás), de a jelen tekintetében sokkal konkrétabban is jelentkeznek. Erős hangsúlyt kap az egyéniiség mint a nem inherens eleme. A történelmi folyamat alternatívák bonyolult rendszeréből épül ki, ennek az egyes ember is cselekvő részévé válik. Saját, önálló személyiségelmélete van, mellyel a mindennapi embert is meg tudja magyarázni, így a régi teoretikus értelemben nincs ~~í~~ szüksége a freudizmusra (valószínű ezért nem jelentkezik az Eszméletben). Az Eszmélet új típusu elidegenedéselméletet is nyújt. Az elidegenedett--nem elidegenedett különbsége nemcsak osztályalapról adható meg (mint a

Téli éjszakában), hanem általánosabban is, mint az egyén elidegenedése a kor nembeli lehetőségétől, mely minden történelmi pillanatban, így vagy úgy, tragikusan vagy könnyed harmóniában adott az egyes ember számára. A "meglett ember" a kor szavát felismerő individuum, a boldogság passzivitása pedig a társadalom szintjétől elzárkózó partikuláris egyén elidegenedett léte. Ez az elidegenedés-elmélet az osztály-elidegenedést az egyén-emberiség viszonyában, elmélyítve fogalmazza újra.

A versekből kimutatott világkép-alakulást nyomon követhetjük az 1933 után írt tanulmányokban. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek felszínesebbek, nincs meg bennük az a koherens gondolati építmény, ami a párhuzamos versekben felfedezhető. A világkép mint a művészi alkotás eredménye adja költői lét-interpretáció legmélyebb változatát, a tanulmányok már sokkal közelebb esnek az esetlegesebb mindennapi élethez, a világnézethez. A szocializmus bölcselete és a Hegel, Marx, Freud azonban számos olyan gondolatot tartalmaz, mely megvilágítja az új világkép-típus alapját. Legjelentősebb talán a tudat szerepének újragondolása, mely azonban nem jelent elcsuszást az idealizmus felé, mert mint a munka társadalomontológiai következménye értelmezett (ÖM.III.151.). Ezt az elképzelést helyezi költőnk A Dunánál történelemkonceptiójának középpontjába. Így az egyes tudatos lény - aki termeli társadalmát és önmagát, átalakítja környezetét és önmagát - döntő szerepet kap. Megszűnik az egyén és a társadalmi folyamat távolsága, a társadalom fölérendeltsége az egyes emberrel szemben. A történelem az egyes ember által jön létre, az egyes ember pedig a történelem terméke. Az egyéniség ilyen középpontba helyezése, az emberi tudat és társadalom öntudatosodásként felfogott fejlődése felerősíti

a történelem evolutív értelmezését, hangsúlyozza a folyamatos emberi tevékenység, a meglett ember magatartásmódjának szükségességét. József Attila ezeken az eszméken keresztül tud programot nyújtani az átmeneti kornak, ezekben a versekben gondolja végig, hogy mit kell egy forradalmárnak tenni a forradalom nélküli korban. A "kommunista embereszmény" A város peremén-ben még a győzelem után teremtdőött meg a költő-próféta terapeutikus beavatkozása eredményeként, a belső harmónia a külső rend nyomán válik lehetőséggé az emberek tömege számára. A "meglett ember" és az "Én dolgozni akarok" programja viszont a jelenben akarja megteremteni a jövő világának szóló kiteljesedett embert. Mindez egyenes következménye a fasiszmus váratlan uralomra jutása nyomán elkezdett elméleti utkeresésnek, hiszen ennek az időszaknak volt alapvető problémája az az ellentmondás, hogy a forradalomhoz "a tárgyi előfeltételek megvannak s az alanyiak hiányoznak" (ÖM.III.263.). Következtetése így az, hogy a tárgyi feltételek szükségszerűsége, determináló megléte nem elegendő a történelem előrelépéséhez, feltétlenül figyelembe kell venni, át kell alakítani a történelem alanyait, az egyes embereket is.

További részletes kutatás szükséges a több helyen felbukkanó Heidegger hatás értelmezéséhez. Ugy tűnik, hogy József Attila számára éppen az volt rendkívül fontos, amit Lukács György is Heidegger érdemének tart: a mindennapi élet elemzése. Ebben az értelemben Heidegger - a versek filozófiai, világképi szintjén - átveszi Freud szerepét, de sokkal töredékesebben és egyértelműen marxista szemszögből átgondolva lép be a világképbe.

Ebben a második világkép változatban más lesz a freudizmus funkciója is: általában véve kezd a személyes lét elméletévé válni, a nagy versekben ritkán, nagyon áttételesen, szinte kibogozhatatlanul beépítve jelentkezik. Korábban - mint láttuk - elméleti szempontból döntő szerepe az volt, hogy az eltorzult egyént visszakapcsolja a társadalmi, pontosabban az osztály-léthez, ezzel segíti az osztálytudat, a történelmi szükség-szerűség termeléssel adekvát érvényesülését. A Hegel, Marx, Freud a tudatnak létet alakító szerepet tulajdonít, úgyhogy az ösztönkiélés torzulása miatt torz lesz az így megvalósuló lét is. A pszichoanalízis szerepe most alapjában más típusu "visszakapcsolás": az egyént az "ösztönös (faji, nemi) létének" szférájához vezeti el. A freudizmus nem a társadalom fejlődésének, az osztálytudat érvényre juttatásának eszköze, hanem az egyes ember és az általános emberi ösztönszféra harmóniáját hivatott megteremteni. Ezzel a freudizmus elveszti ösztársadalmi, mondhatnánk: forradalmi szerepét József Attila világképében. A korábbi felfogás szerint az egyénnek hibás elképzelése volt a fennálló társadalmi létről, a pszichoanalízis megértette vele, hogy gyötörő problémái nem saját személyiségének szülöttei, hanem egy hibás társadalom következményei, megszüntetésük a kapitalista rend megszüntetésével lehetséges. Most az eltorzult egyén: eltorzult emberi lét, a freudizmus ezt a létet alakítja át az ember biológiai, pszichológiai konstitúciójának megfelelő lételre: "a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet" (ÜM.III.269.). A freudizmus ismeretelméleti jellegéből ontikussá változik, és ugyanugy, mint az Eszmélet elidegenedés-problémája a társadalmi, illetve osztályszintről az indi-

vidualitás-emberi lényeg absztrakciós szintjére tevődik át. Paradox módon ezt az átalakulást segíti a Gazdasági-filozófiai kéziratok egyik alapkategóriája, illetve ennek félreértése. A nembeli lényeg ugyanis József Attilánál részben mint az emberiség alapvető meghatározója értelmezett, a marxi intenciónak megfelelően - ezt "faji" lényegnek nevezi. Másrészt viszont a nembelit mint az ösztönökön alapuló nemit értelmezi, ezzel az emberi lényeg központi kategóriájává avatva a nemzést: "A nemzés élettani műveletére társra van szüksége, ez a lényeg s az embernek ez a lényege fejlődik a történelem folyamán affelé az állapot felé, amelyben minden egyes embernek életszükségletévé válik minden másik ember" (ÖM.III.265.). A x freudizmus ilyen funkció váltása már az utolsó két év világképe felé mutat, amikor a pszichoanalízis a személyes lét öntudatosító eszközévé válva szubjektivizálódik, az én-re korlátozódik, nincs önálló társadalmi funkciója, csak azon keresztül hat, a társadalmi változást már ezek az előre megteremtett nembeli individuumok valósítják meg.

József Attila világképének most bemutatott rendszere természetesen csak egy része költői fejlődésének. Csak a művekben felfedezhető öntudatszerű tartalmak kibontását kíséreltük meg, a versek esztétikai, poétikai vonatkozásait nem vizsgáltuk. Hely hiányában csak jelzésszerűen tértünk ki az egyéni sors problémáira és ugyancsak hiányzik a kor történelmi képe, mely nyilvánvalóan nagy mértékben hozzájárulhatott a költői világkép adott megformálódásához. Elképzelésünk szerint a e vizsgálatok a versek interpretációja után kezdődhetnek meg, a

művekben felfedezett, fogalmivá bontott öntudatszerű alapján lehet megtalálni azokat a vonásokat, amelyek József Attilát kora eszméihez kötötték, Igy dolgozatunk csak első lépés a költői világgép megfelelő feltárásához.

IRODALOM

- Agárdi Péter (1975): A szocializmus mint költészet.
in: Illés László - József Farkas (szerk.) (1975)
"Vár egy új világ". Akadémiai K., 81-140.
- Bálint Gy. (1966): A toronyőr visszapillant, Magvető, Bp.
- Bányai L. (1943): Négyszemközt József Attilával, Körmend
K., Bp.
- Bata I. (1974): Az Eszmélet kompozíciója, Forrás, 4.sz.
50-56.
- Berend T. Iván - Ránki György (1973): A magyar társadalom
a két világháború között.
in: Berend - Ránki (1974): Gazdaság és társadalom
Magvető, Bp. 319-367.
- Bécsy Á. (1977): József Attila A Dunánál című versének értel-
mezéséhez, IT. 3.sz.
- Bóka L. (1965): Válogatott tanulmányok, Magvető, Bp.
- Bókay Antal (1977): Elidegenedés és emberi teljesség
Irodalomtörténet, 3.sz.
- Bókay Antal (1978): Interpretáció és történetiség
Literatura, 1978. 3-4.sz.
- Bókay Antal (1979): József Attila: Világosítsd fel
Irodalomtörténeti Közlemények, 1.sz.
- Bókay A. (1980): Pszichoanalízis és freudizmus József Attila
világképében (Megjelenés alatt.)
- Bori I. (1962): A "semmi ágán", Hid, 1962/12.sz. 1115-1129.
- Bori I. (1977): Szövegértelmezések, Fórum, Újvidék
- Déry T. (1969): Itélet nincs, Szépirodalmi K.
- Fehér F. - Heller Á. (1978): Az esztétika nélkülözhetetlensége
és megreformálhatatlansága, Hid, 1978. júl.-aug.
868-885.
- Fejtő F. (szerk.) (1936): Mai magyarok, régi magyarokról
Cserépfalvi, Bp.
- Fejtő F. (é.n.): József Attila az utmutató
Népszava K., Bp.

- Fodor G. (1975): Az Eszmélet gondolati felépítése
Irodalomtörténeti Közlemények, 1.sz.
- Forgács L. (1965): József Attila esztétikája, Magvető, Bp.
- Frye, N. (1957): Anatomy of Criticism
Princeton, New Jersey
- Goldmann, L. (1977): A rejtőzködő isten,
Gondolat, Bp.
- Goldmann, L. (1970): Structure: ^{the} Human Reality and Methodo-
logical Concept,
in: Macksey, R. - Donato, E. (eds.) 1970.
- Gyertyán E. (1963): Költőnk és kora, Szépirodalmi, Bp.
- R. Hutás Magdolna (1955): A "rend" szó
MNY. 1955. 2.sz. 223-5.
- Hankiss E. (1969): A népdaltól az abszurd drámáig
Magvető, Bp.
- Heidegger (1927): Lét és semmi
in: Világosság, 1973
- Heller Á. (1970): A mindennapi élet, Akadémiai, Bp.
- Hermann I. (1974): Lukács György gondolatvilága, Magvető,
Bp.
- Illés László (1975): A proletárirodalmi szövetségi poli-
tika ellentmondásairól
in: Illés - József (1975) 141-168.
- Imre K. (1962): A Szép Szó és József Attila
Irodalomtörténeti Közlemények, 1. 40-58.
- József Attila Összes Művei II. kötet
Szerk.: Waldapfel József és Szabolcsi Miklós
Akadémiai, Bp. 1955.
- József Attila Összes Művei III. kötet
Szerk.: Szabolcsi Miklós, Akadémiai, Bp. 1958.
- József Attila Összes Művei IV. kötet.
Szerk.: Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós
Akadémiai, Bp. 1967.
- József Attila válogatott levelezése
Szerk.: Fehér Erzsébet, Akadémiai, Bp. 1976.

- József J. (1941): József Attila élete, Cserépfalvi
Klaniczay, T.(1964): Marxizmus és irodalomtudomány
Magvető, Bp.
- Levendel - Horgas (1970): A szellem és a szerelem
Gondolat, Bp.
- Lukács Gy. (1923): Történelem és osztálytudat
Magvető, Bp. 1971.
- Lukács Gy. (1939): Ady, a magyar tragédia énekese
in: Lukács Gy.: Magyar irodalom, magyar kultúra
Gondolat, 1970. Bp.
- Lukács Gy. (1945): Pártköltészet
in: Lukács, 1970. 287-306.
- Lukács Gy. (1957): Utam Marxhoz. Utóirat, 1957.
in: Lukács Gy.: Utam Marxhoz II. köt.
Gondolat, 1971. Bp.
- Lukács Gy. (1969): Az esztétikum sajátossága
Akadémiai K., Bp.
- Lukács Gy. (1970): Magyar irodalom, magyar kultúra
Gondolat, Bp.
- Lukács Gy. (1976): A társadalmi lét ontológiájáról
Magvető, Bp.
- Macksey, R. - Donato, E. (eds.) (1970): The Languages of
Criticism and the Sciences of Man
The John Hopkins Press, Baltimore
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története
Kossuth, 1974. Bp.
- Mann, Th. (1970): Válogatott tanulmányok
Magyar Helikon, Bp.
- Marx-Engels összes művei III.köt.
Kossuth, Bp.
- Marx (1970): Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből
Kossuth, Bp.
- Németh A. (1973): A szélén behajtvá
Szépirodalmi, Bp.
- Németh A. (é.n.): József Attila, Cserépfalvi, Bp.

- Németh G. Béla (1970): Mű és személyiség
Magvető, Bp.
- M. Pásztor J. (1975): József Attila műhelyei
Kossuth, Bp.
- Pór P. (1975): Az Eszmélet verstipusa
Irodalomtörténeti Közlemények, 1.sz.
- Ránki et. al. (1976): Magyarország története 1918-1945.
Akadémiai, Bp.
- Reguli E. (1975): József Attila bibliográfia
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp.
- Richards, I. A. (1936): The Philosophy of Rhetoric
Oxford Univ. Press, London
- Révai, J. (1974): József Attila, Kossuth K., Bp.
- Sándor P. (1970): Az ár ellen, Magvető, Bp.
- Schmidt, S. (1973): On the Foundation and the Research
of a Science of Literary Communication
POETICS, 7. 7-35.
- Stark A. - Bókay A. (1979): "Köztetek lettem bolond"
Valóság, 5.sz.
- Suki B. (1978): Martin Heidegger, Gondolat, Bp.
- Szabolcsi M. (1963): Fiatal életek indulója
Akadémiai, Bp.
- Szabolcsi M. (1968): A verselemzés kérdéseihez
Akadémiai, Bp.
- Szabolcsi M. (1973): Változó világ - szocialista irodalom
Magvető, Bp.
- Szabolcsi M. (1977): Érik a fény, Akadémiai, Bp.
- Szabolcsi M. (szerk.) (1957): József Attila emlékkönyv
Szépirodalmi K., Bp.
- Szabolcsi M. (szerk.) (1966): A magyar irodalom története
1919-től napjainkig, Akadémiai K., Bp.
- Szántó J. (1972): József Attiláról
Kritika, 7.sz. 1-19.
- Szilágyi P. (1971): József Attila időmértékes verselése
Akadémiai, Bp.

- Szőke Gy. (1962): A "megszerkesztett harmónia"
Tiszatáj, 12.sz.
- Szuromi L. (1977): József Attila: Eszmélet
Akadémiai, Bp.
- Szücs J. (1974): Nemzet és történelem
Gondolat, Bp.
- Tamás A. (1964): Költői világképek fejlődése Arany János-
tól József Attiláig, Akadémiai, Bp.
- Tamás A. (1962): József Attila és a Nyugat költői
Irodalomtörténeti Közlemények, 5. 564-579.
- Tamás A. (1966): József Attila
in: Szabolcsi (szerk.)(1966) 332-385.
- Tamás A. (1972): A költői műalkotás fő sajátosságai
Akadémiai, Bp.
- Török G. (1968): A líra, logika, Magvető, Bp.
- Török G. (1976): József Attila kommentárok
Gondolat, Bp.
- Vágó M. (1975): József Attila, Szépirodalmi, Bp.
- Várady Sz. (1975): Az Eszmélet előzményei
Irodalomtörténeti Közlemények, 1.sz.
- Vértés Gy. (1964): József Attila és az illegális kommunista
párt, Magvető, Bp.
- Vezér E. (szerk.)(1967): Irodalmi muzeum 1. Emlékezések
Petőfi Irodalmi Múzeum.